The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Βιομηχανική εργασία και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα: Συμβολή στον κριτικό αυτοαναλογισμό της σύγχρονης κοινωνιολογίας των εκμεταλλεύσεων

Δημήτρης Α. Τραυλός-Τζανετάτος

doi: [10.12681/grsr.390](https://doi.org/10.12681/grsr.390)

Copyright © 1975, Δημήτρης Α. Τραυλός-Τζανετάτος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τραυλός-Τζανετάτος Δ. Α. (1975). Βιομηχανική εργασία και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα: Συμβολή στον κριτικό αυτοαναλογισμό της σύγχρονης κοινωνιολογίας των εκμεταλλεύσεων. *The Greek Review of Social Research*, 25, 445–458. <https://doi.org/10.12681/grsr.390>

βιομηχανική εργασία καὶ κοινωνικο- οικονομικὸ σύστημα

Συμβολὴ στὸν κριτικὸ αὐτοαναλογισμὸ
τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας
τῶν ἐκμεταλλεύσεων

τοῦ

**Δρα Δημήτρη Α. Τραυλοῦ -
Τζανετάτου**

Ἐπιμελητὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

α. εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

«Δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς πὼς στὴν αὐξανόμενη ἱκανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν, παρὰ τὴν παραποιημένη ἀπὸ τὴ μηχανὴ μορφή τους, διαγράφεται ἐπίσης, ἀσύγκριτα περισσότερο συγκεκριμένη, ἡ δυνατότητα τῆς ζωῆς χωρὶς ἀνάγκη». Ὡστόσο, ἀπερισσότερο παρά ποτέ, ἡνιοχοῦνται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις (...). Ἀπὸ τὴν ἀποδέσμευση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀναπήδησαν πάλι δεσμευτικὲς παραγωγικὲς σχέσεις. Ἡ παραγωγή μεταβλήθηκε σὲ αὐτοσκοπὸ καὶ παρεμπόδισε τὸν σκοπὸ, τὴν ἀπεριόριστα πραγματοποιημένη ἐλευθερία». ¹ Στὶς διαπιστώσεις αὐτὲς τοῦ Theodor Adorno συμπεκνώνεται μὲ δρᾶματικὴ ἐνέργεια τὸ πρωταρχικότερο ὑπαρξιακὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου του: ὁ ἀντιφατικὸς καὶ ἀμφίσημος χαρακτήρας τῆς ἐξέλιξης τῶν λεγόμενων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν τοῦ ὑστερου κεφαλαιοκρατικοῦ τύπου, τὸ βασίλειο τοῦ «λογικοῦ παραλογισμοῦ» ποὺ κυριαρχεῖ στὸ πλέγμα παραγωγικῶν δυνάμεων-παραγωγικῶν σχέσεων, ἡ ἀμφίρροπη ἐκβαση τῆς πάλης τῆς «φάλαγγας τῆς πρὸδου», ἡ ἀδυσώπητὴ διεκυστίνδα ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ στὶς δυνάμεις τῆς ἀπελευθέρωσης. ²

Δὲν γεννιέται ἀμφιβολία πὼς τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς χειραφέτησης καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ σημερινοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου παίζεται κατὰ κύριο λόγο στὸ χῶρο ποὺ ἀποδεσμεύεται ἡ ἐργατικὴ δύναμη, ποὺ ἐκτυλίσσονται καὶ πραγματοποιοῦνται οἱ παραγωγικὲς διαδικασίες: στὴ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση. Ἐκεῖ διεξάγεται ὁ ἀνελέητος ἀγώνας, ὅχι γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση, ἀλλὰ γιὰ τὴ διατήρηση, διασφάλιση καὶ προαγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης προσω-

1. Th. Adorno εἰς: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages*, 1969, σελ. 19 καὶ 22 ἐπ. Πρβλ. F. Pollock, *Automation*, 1964, σελ. 293 ἐπ. R. Richta, εἰς: *Richta-Report Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts*, 1971, σελ. 235 ἐπ. Τραυλὸ-Τζανετάτο, «Προβληματισμοὶ ἐπὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἐξελίξεων» *ΕΕΔ*, 1974 (ἀνά τυπο), σελ. 11 ἐπ.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἀκρωτηριασμένη, ἐλλειμματικὴ πραγματικότητα καὶ στὴν (ἐμποδισμένη ἢ φαικιδευμένη) ἀντικειμενικὰ πραγματοποιήσιμη, τελειότερη καὶ ἀνθρωπινότερη δυνατότητα. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετάτο, ὅπου παραπ., σελ. 11 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγματος» ὡς θεμελιώδης κατηγορία τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», *Νέο Δίκαιο*, 1975 (ἀνά τυπο), σελ. 7. Τὸν ἴδιο, «Τὸ δικαίωμα ἐργασίας στὸ πεδίο ἐντασης μεταξὺ συντάγματος καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητας», *Τὸ Σύνταγμα*, 1975 σελ. 729 ἐπ. Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση πραγματικότητας-δυνατότητας, βλ. ἀντὶ γιὰ ὅλους Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 1973, Bd. I, σελ. 224 ἐπ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀντιφατικότητας αὐτῆς τοῦ συγχρόνου κόσμου στὸ «δυσισμό» ὕλης-πνεύματος καὶ τὸ ἀσθητικὸ αὐτῆς τῆς ἀπογῆς ἀπὸ φιλοσοφικὴ-ἐπιστημολογικὴ σκοπιά, βλ. Τραυλὸ-Τζανετάτο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγματος», *Νέο Δίκαιο* (ἀνά τυπο), σελ. 1 ἐπ.

πικότητας καὶ ἀξιοπρέπειας, τῆς ἱστορικῆς καὶ ὀντολογικῆς αὐταξίας τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.¹

Ἡ ἀναγνώριση τῶν στοιχείων τῆς ἐξάρτησης, τοῦ ἐτεροκαθορισμοῦ καὶ τῆς ἀλλοτριότητος, σάν δομικολειτουργικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ ἐστιῶν διαρκοῦς διακινδύνευσης καὶ χειραγώγησης τῶν μισθωτῶν, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο γιὰ τὴ σύγχρονη κοινωνιολογία τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων.² Ἔτσι τὸ αἷτημα γιὰ «ἐξανθρωπισμὸν» τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν καὶ «ἐκδημοκρατισμὸν» τῆς ἐκμεταλλευσιακῆς ὀργάνωσης, ποὺ δεσπόζει σ' ὅλο τὸ φάσμα ἐκφρασης καὶ δράσεως τῶν σύγχρονων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν,³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν προτεινόμενων μοντέλων, παίρνει τὴν πραγματικὴν του ἱστορικὴ ὑπόστασι, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη πραγμάτωσής του. Ἡ κοινὴ αὐτὴ διαπίστωση δὲν προχωρεῖ ὁμως σὲ βάθος, γιὰτὶ ἀπλόστωτα ἀφορᾷ μόνον τὸ φαινόμενο, τὴν ἐξωτερικὴ μορφὴ λειτουργίας τῆς βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅχι ὁμως καὶ τὶς νομοτέλειες καὶ δραστηκῆς δυνάμεις ποὺ διέπουν καὶ κατευθύνουν τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία της. Μόλις ἀρχίσει ἡ διείσδυση σὲ βάθος, τὴ θέσι τῆς κοινότητος παίρνει ἡ διάστασι γνωμῶν.

Ἡ βάση τῆς θεωρητικῆς αὐτῆς διαφωνίας ἐγκτεται στὴν ὑφή καὶ σημασία τῆς θέσεως τῆς ἐκμετάλλευσης στὴν κοινωνικὴ ὁλότητα καὶ ἰδιαίτερα τῆς σχέσεως της μὲ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀλληλεπίδρασι καὶ ἀλληλεξάρτησι μεταξὺ κοινωνίας καὶ ἐκμετάλλευσης βασικά δὲν ἀμφοιβητεῖται, συχνά μάλιστα ὑπογραμμίζεται, ἀπὸ τὸν εἰδικὸ κλάδο τῆς κοινωνιολογίας στὸ σύνολὸ του σχεδόν,⁴

βλέπει κανεῖς ὅτι μιὰ μερίδα ἀναλύει τὶς βιομηχανικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίες—καὶ σὲ ἐπέκτασι ὅλο τὸ «λειτουργικοοργανωτικὸ μῶρφωμα» τῆς ἐκμετάλλευσης—ἐξῶ ἀπὸ τὸ φυσικὸ χῶρο γένεσεως, ἐκτύλιξης καὶ ἀνάπτυξής του, ποὺ εἶναι ἡ προσδιορισμένη ἱστορικὰ κοινωνία μὲ τὸ δοσμένον στάδιο ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ σχέσεων, ἐξῶ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κοινωνικοοικονομικὸν σύστημα.⁵ Ἡ τσιμεντοποίηση αὐτῆς σημαίνει ἔτσι γιὰ τὴν κοινωνιολογικὴ αὐτὴ ἀποψη, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσι διέπεται καὶ κατευθύνεται, ὅχι ἀπὸ τὶς νομοτέλειες ποὺ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ἀπὸ «ἐνδοφρενῆς ὀργανωτικολειτουργικοῦς μηχανισμοῦς», ὅχι ἀπὸ τὶς δομῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς «ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητες» μιᾶς κοινωνικοοικονομικῆς «αὐδότηρης» παραγωγῆς σάν πλέγματος τεχνικῆς πραγμάτωσεως.⁶

Ἡ ἀποσύνδεσι αὐτῆς τῆς βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσεως ἀπὸ τὸν ζωτικὸ ἀνελιξιακὸν τῆς χῶρο κλονίζει τὰ ἐπιστημολογικὰ καὶ μεθοδολογικὰ θεμέλια τῆς κοινωνιολογικῆς ἐρευνᾶς,⁷ ἀφοῦ δίνει διαστάσεις ἐξω-ἡ ὑπερκοινωνικῆς σ' ἐνα ὑποσύστημα τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος, φθάνοντας μάλιστα στὸ σημείον ὅτι θεωρεῖ ἱκανὸν νὰ ἐπιβάλῃ σ' αὐτὴ τὴν «ἡθική» του, τὴν «ἀδεολογία» του καὶ γενικότερα τὸν τρόπο ὀργάνωσης, λειτουργίας καὶ ζωῆς του.⁸

Unternehmen, εἰς: *Arbeit und Leistung*, Jg. 20, 1966, σελ. 181 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1952, σελ. 329 ἐπ. R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, σελ. 97 ἐπ. A. Tourain, *Sociologie de l'action*, 1965, σελ. 271. H. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, εἰς: G. Gurvitch, *Industrialisation et Technocratie*, 1949, σελ. 127 ἐπ. P. Naville - P. Rolle, *L'évolution technique et ses incidences sur la vie sociale* εἰς: G. Friedmann - P. Naville, *Traité I*, 1961, σελ. 363. P. Naville, *Le nouveau Léviathan 2. — Le salaire socialiste*, Tόμ. 1: *Les rapports de production*, 1970, σελ. 130.

5. Ἔτσι ἦδη T. Geiger, *Zur Soziologie der Industriearbeit und des Betriebs* (1929), εἰς: F. Fürstenberg (Hg), *Industriesozologie*, 1959, σελ. 148. Πρβλ. ἐπίσης R. Aron, *Die industrielle Gesellschaft*, 1964, σελ. 68 ἐπ. Dahrendorf, *Industrie- und Betriebssoziologie*, 1965, σελ. 94. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, 1953, σελ. 302.

6. Πρβλ. H. Schlesky, *Industrie- und Betriebssoziologie* εἰς A. Gehlen-H. Schlesky (Hg), *Soziologie*, 1965, σελ. 186 ἐπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 94. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ὀδηγεῖ καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν πορισμάτων τῆς κοινωνιολογίας τῆς ὀργάνωσης (Organisationssoziologie) στὴν κοινωνιολογία τῆς ἐκμετάλλευσεως. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀντὶ πολλῶν Luhmann, ὅπου παραπ., σελ. 181 ἐπ. A. Etzioni, *Soziologie der Organisationen*, 1967. Maynz, *Soziologie des Organisation*, 1963. Πρβλ. τέλος Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, σελ. 183 καὶ 388.

7. O. A. Touraine, *Industriesozologie*, εἰς: R. König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. II, 1969, σελ. 408, μιλεῖ ἔτσι γιὰ μιὰ κρίσι τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἐκμετάλλευσεως. Πρβλ. ἐπίσης J. Oetterli, *Betriebssoziologie und Gesellschaftsbild*, 1971, σελ. 165 ἐπ.

8. Χαρακτηριστικῆς γι' αὐτὴ τὴν τάσι ἀπολοτοποίησης καὶ αὐτοτελοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσεως εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθοι φράσεις: Ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσι ἀποτελεῖ τὸ «κέντρο μιᾶς νέας κοινωνικῆς

1. Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐργασιακὴ πραγματικότητα καὶ στὴν ἐργασιακὴ δυνατότητα, βλ. Τραυλὸ-Τζανέτο, *Τὸ Σύνταγμα* 1975, σελ. 752 ἐπ. καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

2. Βλ. ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς, Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebs*, 1959, σελ. 61 ἐπ. Fürstenberg, *Grundlagen der Betriebssoziologie*, 1964, σελ. 110 ἐπ. Burisch, *Industrie und Betriebssoziologie*, 1971, σελ. 83 ἐπ. Lepsius, *Industrie und Betrieb*, εἰς: R. König, *Soziologie*, 1967, σελ. 126 ἐπ. A. Burghardt, *Lehrbuch der Betriebssoziologie*, 1974, σελ. 78 ἐπ. 116 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανέτο, «Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσις εἰς τὸ πεδίον ἐντάσεως μεταξὺ δικαίου καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος», *ΕΕΔ*, 1972 (ἀνὰτ.), σελ. 18 ἐπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner und ihre Grenzen zum Einzelarbeitsverhältnis*, 1974, σελ. 20 ἐπ.

3. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς, F. Vilmar, *Industrielle Arbeitswelt. Herrschaftsstrukturen und Demokratisierungspotentiale*, 1973. Τὸν ἴδιο, *Industrielle Demokratie in Europa*, 1973. Hoffmann, *Rechtsfortschritt durch gewerkschaftliche Gegenmacht*, 1969. R. Kuda, *Arbeiterkontrolle in Grossbritannien*, 1970. A.-A. Ordning, *Betriebsdemokratie. Gesellschaftlicher Fortschritt durch Mitbestimmung*, 1972. Roggemann, *Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien*, 1970.

4. Ἔτσι χαρακτηριστικὰ, Burisch, ὅπου παραπ., σελ. 130 ἐπ., 156 ἐπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 102, Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, 1971, σελ. 113 ἐπ. Τὸν ἴδιο, *Die Bedeutung der Organisationssoziologie für Betrieb und*

Οί κριτικές αυτές παρατηρήσεις δέν σκοπεύουν βέβαια νά ἀμφισβητήσουν ή νά μειώσουν τήν ἀναγκαιότητα τῆς βιομηχανικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας στό σημερινό ὑπερανπτυγμένο, ἐκλογικευμένο καί λειτουργοποιημένο στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων οὔτε τή σημασία τῆς γιά τήν ὅλη κοινωνική δομή καί ἐξέλιξη.¹ Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ προεισαγωγικά πρέπει νά τονιστεῖ, εἶναι ὁ κίνδυνος κατάληξης σέ λαθεμένα ἢ ἐλλειπῆ συμπεράσματα, ἂν τὸ ξεκίνημα γίνη ἀπὸ τὴ μονομερῆ αὐτὴ θεώρηση.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀδυναμία καί τὴ γνωσιοθεωρητικὴ ἀνεπάρκεια, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀνανακλώντας σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ φανταστικὴ συνοχὴ τῶν πραγματικῶν ἀντιφάσεων τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας (ψευτικὴ συνείδηση-ιδεολογία), ἐπενεργεῖ συσκοτιστικὰ στὴν ἐπισήμανση, γνώση καί ἀνάλυση ἀκριβῶς ἐκεῖνων τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καί συμπεριφορῶν, τὼν ὁποίων ἡ ἀνάμειξη καί ἡ ἔκβαση καθορίζουν τὴν ἀξιοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τὴν ὕψη τῶν παραγωγικῶν σχέσεων.² Μὲ ἄλλα λόγια παραβλέπει ἡ ἄποψη αὐτὴ πῶς, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιά μεριά παρατηρεῖται αὐξανόμενη ἐκλογίκευση, διαφοροποίηση καί ἀντικειμενοποίηση τῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν, ἐμφανίζεται, ἀπὸ τὴν ἄλλη, σέ συνθήκες βαθμιαίας μονοπωλιοποίησης τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καί συγκέντρωσης τῶν παραγωγικῶν μέσων καθὼς καί

τῆς διεύθυνσης τῆς ἐργασίας, ὀξυνση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν ἰδιοκτησία, διάθεση καί ἰδιοποίησι τῶν παραγωγικῶν μέσων καί στὴ μισθωτὴ ἐργασία, μὲ ἀντίστοιχη αὐξηση τῆς εὐαισθησίας στὶς κρίσεις στὸν τομέα τῆς παραγωγῆς.³

Στὴ συνέχεια θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ προσπάθεια μιᾶς διεξοδικότερης διερεύνησης τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς καί στὴ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση στὰ πλαίσια τῶν λεγόμενων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἡ διεφώτιση αὐτῆς τῆς πολὺπλοκης καί πολὺμορφης σχέσης ἀποτελεῖ ἄλλωστε τόσο μεθοδολογικὰ-ἐπιστημολογικὰ, ὅσο καί ἐμπειρικὰ-πολιτικὰ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση σωστῆς, ὁλόπλευρης καί δυναμικῆς σύλληψης, θέσης καί ἀντιμετώπισης τοῦ πρωταρχικοῦ προβλήματος τῶν συγχρόνων, δημοκρατικῶν ὀργανωμένων, ὑστέρων κεφαλαιοκρατικῶν κοινωνιῶν: τῆς «δημοκρατίας στὶς ἐκμεταλλεύσεις».

β. κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς καί βιομηχανικὴ κοινωνία

Ι. Βασικὴ δομὴ καί λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὰ μέσα παραγωγῆς ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο καὶ τὸ ἀκρογωνιαῖο λιθάρη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος γενικὰ. Νομοτελειακὴ συνέπεια ἀλλὰ καί ζωτικὸς βιοτικὸς καὶ ἀναπτυξιακὸς χῶρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἡ ἰδιωτικὴ οἰκονομία ἀγορᾶς (ἐλεύθερη ἢ κοινωνικὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν ἀναγκῶν λειτουργίας τους), μέσα στὴν ὁποία κινοῦνται ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἡ οἰκονομικὴ καί ἐπιχειρησιακὴ ἐλευθερία καί ἡ ἐλευθερία τῶν ἀνταγωνισμῶν. Ἡ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, πέρα ἀπὸ τὴν τεράστια ἐξουσία διάθεσης τῶν οἰκονομικῶν καί τεχνολογικῶν ἰνστρομεντῶν στὶς ἐκμεταλλεύσεις καί ἐπιχειρήσεις, παρέχει ἐπίσης στὸν ἐπιχειρηματία μιὰ ἐκτεταμένη ἐξουσία διάθεσης τῶν μισθωτῶν, ἡνιόχησης δηλαδὴ καὶ ἀξιοποίησης τῆς ἐργατικῆς τους δυνάμεως. Ἡ ὑπαγωγή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τῆς ἐπιχείρησης, ποῦ κατευθύνεται στὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους (ἀρχὴ τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης), συνθέτει τὴν πεμπτούσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος παραγωγῆς.⁴

Ὁ συνεχὴς πολλαπλασιασμοὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ποῦ ἐπιδιώκεται καί πραγματοποιεῖται μὲ τὴ διάθεσή της στὴν παραγωγικὴ διαδικασία,

διάρθρωσης) (Michel, *Sozialgeschichte der industriellen Arbeitswelt*, 1953, σελ. 115). «Τὸ εἰδικὸ σύστημα ἀξιών ἢ (τὸ) κοινωνικὸ ἔθος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ σημεῖο ποῦ ἀρχίζει νὰ πραγματοποιεῖται ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξὺ βιομηχανίας καί κοινωνίας» (Dahrendorf, ὅπου παραρ., σελ. 102). Πρόκειται γιὰ θέσεις ποῦ ἀνηχοῦν σὲ τελευταία ἀνάλυση τῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν κοινωνικὴ αὐτονομία καί καθολικότητα τῆς τεχνικῆς. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἡ τεχνικὴ πολλαπλασιάζεται διαρκῶς ἀπὸ μιὰ ἐμφυτὴ ἀνελιξιακὴ δυναμικὴ καί μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτοδύναμη καί ἀποτελεσματικὰ ὅλα τὰ προβλήματα ποῦ ἡ ἴδια γεννᾷ. Πρβλ. ἰδιαίτερα Ellud, *The Technological Society*, 4η ἐκδοσις, 1967, σελ. 89 ἐπ. καί 116 ἐπ. Στὴν ἐξοικονομολογικὴ, ἐξογενὴ αὐτὴ ἄποψη, παρὰ τίς προθέσεις καί διακρίσεις του, παραμένει παγιωμένος καὶ ὁ J. Fourastié, *Die grosse Hoffnung des 20. Jahrhunderts*, 1969, τὸ ὅπιοις ἡ βασικὴ θέση γιὰ τὸν «τριτογενὴ πολιτισμὸ» (σελ. 115), ἐκφυλίζεται οὐσιαστικὰ σ' ἓνα τεχνολογικὸ οὐτοπισμὸ.

1. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἄρνηση τοῦ δοσμένου βιομηχανικοῦ τρόπου παραγωγῆς δέν σημαίνει ἄρνηση τῶν ἐξωτερικῶν ὀργανωτικο-λειτουργικῶν τῶν γνωρισμάτων (ἐκλογίκευση, λειτουργικὴ ποίηση, ἀντικειμενοποίηση) καί ἐπιστροφή ἔτσι σὲ ἱστορικὰ ξεπερασμένους προβιομηχανικὲς μεθόδους, ὅπως πιστεῖει ὁ B. Rühters (*Arbeitsrecht und politisches System*, 1973, σελ. 15), ἀπορρίπτοντας δυνατότητα ἀνθρωπινότητος ἐναλλαγῆς, βλ. Τραυλὸ-Τζαννέτου, *EEA*, 1974, σελ. 11 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Däubler, *Gesellschaftliche Interessen und Arbeitsrecht zum Selbstverständnis des Arbeitsrechtswissenschafts*, 1974, σελ. 30 ἐπ.

2. Πρβλ. ἐπίσης Herkommer, *Vom Elend der Industriegesellschaft*, εἰς: SOPO 1972 [Nr. 16, σελ. 71 ἐπ. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, σελ. 127 ἐπ. Touraine, *Pouvoir et decision dans l'entreprise* εἰς: Friedmann-Naville, *Traité II*, 1962, σελ. 445. Τὸν ἴδιο, *Sociologie d'action*, σελ. 251.

3. Ἐτσι ἐπίσης, S. Herkommer, ὅπου παραρ., σελ. 76 ἐπ. Lefebvre, ὅπου παραρ., σελ. 127. Touraine, *Sociologie d'action*, σελ. 251 ἐπ.

4. Πρβλ. ἡδὴ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, 1958, σελ. 239 ἐπ. Διεξοδικὰ, K. Marx, *Kapital I*, MEW 23.

ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ κεφαλαιοκρατικoῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ κινητήρια δύναμη καὶ ἡ κατευθυντήρια γραμμὴ δὲν συνίστανται στὴν παραγωγὴ ὀρισμένων ὠφέλιμων ἀγαθῶν ἢ στὴ διαμόρφωση τέτοιων ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ποὺ νὰ εἶναι ἀναγκαῖες καὶ πρόσφορες γιὰ τὴ χειραφέτηση καὶ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ στὴν ὑπεραξίωση τοῦ κεφαλαίου (Kapitalverwertung), δηλαδή στὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ μέσου ἐπίτευξης κέρδους καὶ συσσώρευσης.¹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ ὁροὶ «κεφάλαιο» καὶ «μισθωτὴ ἐργασία» σὰν κατηγορηματικὲς, γενικὲς ἐκφράσεις τῶν βασικῶν ἱστορικῶν ὄρων περιέχουν ἀναπόδραστα ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ ἀφαίρεσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ συγκεκριμένες μορφὲς ἐμφάνισης, ἐκτύλιξης καὶ πραγματοποίησης τῶν ἐπὶ μέρους ἐργασιακῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται καὶ νὰ ἀναλύονται διαφοροποιημένα, μὲ γνώμονα πάντα τὶς ἰδιαιτεριεῖς καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στὸ συγκεκριμένο στάδιο ἀνάπτυξής της. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ἐδῶ εἶναι, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ στὴ μισθωτὴ ἐργασία συγκροτεῖ τὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας στὴν ἐκμετάλλευση.

Ἡ παραγωγικὴ διαδικασία μέσα σὲ κεφαλαιοκρατικὸς ὁρος ἀνάπτυξης ἐμφανίζεται μὲ δύο μορφές: σὰν ἐργασιακὴ διαδικασία καὶ ταυτόχρονα σὰν διαδικασία ὑπεραξίωσης.² Στὴν πρώτη της ὄψη ἐκφράζει ἡ παραγωγικὴ διαδικασία τὴν προσπάθεια ἰδιοποίησης καὶ ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐκάστοτε ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μέσα στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβανεται ἡ ἀναγκαῖα κατάρτιση τῆς παραγωγῆς στὴ μορφή τοῦ καταμερισμοῦ καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐργασίας. Στὴ δευτέρῃ της ὄψει ἀποτελεῖ ἐνσάρκωση μιᾶς οἰκονομικῆς θεμελιωμένης ἐξουσιαστικῆς κοινωνικῆς σχέσης.

Αὐτὴ ἡ σχέση ἐξαρτᾶται στὴν παραγωγικὴ της μορφή (παραγωγικὴ σχέση) ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γένεση καὶ διέπλαση ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἡ κοινὴ, ταυτόχρονη καὶ ἀλληλένδετη ἐμφάνιση καὶ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὴν ἐκμετάλλευση, ἀπαιτεῖ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἑνταξί, ἐρμηνεία καὶ ἀνάλυση τῆς «ἑσωτερικῆς», κοινωνικῆς δομῆς τῆς ἐκμετάλλευσης στὸν εὐρύτερο χῶρο τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκαιοτήτων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, στὸν ὁποῖον ὑπόκειται ἡ ἐπιχεί-

ρηση σὰν «ἐνότητα ὑπεραξίωσης» κάτω ἀπὸ τὶς κυριαρχικὲς ἀρχὲς τῆς παραγωγῆς.³

Οἱ συνέπειες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐμφανίζονται κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπεραξίωσης καὶ μέσα στὰ πλαίσια συνεχῶς συσσώρευσης, μὲ δύο τρόπους: ἄμεσα καὶ ἔμμεσα. Ἄμεσα ἐκδηλώνονται στὴ διαδικασία συγκέντρωσης στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας, τῆς κατανομῆς ἰδιοκτησίας καὶ εἰσοδήματος, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ καὶ γενικὰ στὴ μορφή ὑλοποίησης τῆς τεχνικῆς προόδου.⁴ Ἐμμεσα δεσπόζουν σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.⁵

Ἡ κυριαρχία τοῦ στοιχείου τῆς ὑπεραξίωσης στὴν ἐκμεταλλευσιακὴ παραγωγικὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἐμπειρικὰ στὸ γεγονὸς τῆς ἀδιάκοπης συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Παράλληλα μὲ τὴ διαδικασία συσσώρευσης ἐκτυλίσσονται οἱ διαδικασίες συγκέντρωσης (Konzentration) καὶ συγκέντρωσης (Zentralisation) τοῦ κεφαλαίου σὰν κοινωνικοοικονομικὲς μεταλλακτικὲς διαδικασίες,⁶ ποὺ οἱ ἐπιδράσεις τους ἐνδιαφέρουν τόσο μικροκοινωνιολογικὰ ὥς καὶ μακροκοινωνιολογικὰ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀφορῶν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἐργασιακῆς-ἐκμεταλλευσιακῆς ὁργάνωσης ὥς καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς κοινωνίας.

Ἡ διαδικασία συγκέντρωσης καὶ συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζει δύο ὄψεις: α) συγκέντρωση στὸ χῶρο τῆς παραγωγῆς μὲ τὴ μορφή τῶν

3. Πρόκειται γιὰ τὸ αἷμα τῆς «ἐπαναοικονομοποίησης» τῆς κοινωνιολογίας. Βλβλ. γι' αὐτὸ Κ. Κ. Borchard, «Zur Theorie der sozialökonomischen Entwicklung der gegenwärtigen Gesellschaft», εἰς: T. Adorno (Hg), *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, 1969, σελ. 42 ἐπ. H. Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, 1967, σελ. 470 ἐπ. Εἶναι βέβαια αὐτονόητο, ὅτι ἡ κοινωνιολογία τῆς ἐκμετάλλευσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, γιὰτὶ ἀπλῶστα δὲν πρόκειται γιὰ ταυτόσημα ἀλλὰ γιὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἐρευνας. Ἐν τούτοις ἡ κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ ἐισαφέρει σ' ὅλα τὰ μερικὰ προβλήματα ἡ «ὑποσυστήματα» καὶ τὰ καθορίζει.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κρίσης τῆς δομῆς τῆς κατανόησης. Βλβλ. B. Rühlers, ὅπου παραρ., 157 ἐπ. E. Denninger, *Staatsrecht*, I, 1973, σελ. 144. Τραυλὸ-Τζανετάτο, *Τὸ Σύνταγμα*, 1975, σελ. 741 ἐπ.

5. Βλβλ. Milliband, *Der Staat in der kapitalistischen Gesellschaft*, 1975, σελ. 350 ἐπ.

6. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐννοιες «συγκέντρωση» καὶ «συγκέντρωση» πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἀκόλουθες διευκρινήσεις: Ἐξ αἰτίας τῆς συσσώρευσης τῶν μεμονωμένων κεφαλαίων δημιουργεῖται μία αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς διέδουσης τῆς ἐργασίας. Παράλληλα ὑπάρχει μία δεύτερη διαδικασία σὰν συγκέντρωση κεφαλαίων, ποὺ ἔχουν ἥδη σχηματιστεῖ μέσῳ μετατροπῆς πολλῶν μικρότερων σὲ λιγότερες μεγαλύτερες ἐνότητες. Αὐτὴ ἡ διαδικασία διακρίνεται ἀπὸ τὴν πρώτη στὸ ὅτι προϋποθέτει μόνον ἀλλαγὴν κατανόηση τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπάρχουν ἥδη καὶ λειτουργοῦν, στὸ ὅτι δηλαδή ὁ χῶρος ἀνάπτυξής της δὲν εἶναι περιορισμένος ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτος ἢ τὰ ἀπόλυτα ὅρια τῆς συσσώρευσης. Αὐτὴ ἡ διαδικασία λέγεται συγκέντρωση. Βλ. K. Marx, *Kapital* I, MEW 23, σελ. 654.

1. Ἡ στοιχειώδης λογικὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης εἶναι πάντα στὸ νὰ ἀναπτύσσονται τὶς παραγωγικὲς δυνατότητες μὲ ὅλη τὴ δύναμη ὅλα καὶ κρατᾷ τοὺς μισθοὺς ὥς τὸ δυνατό χαμῆλά, καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς ἀκατανίκητης τάσης τῆς ὑπερπαραγωγῆς, παρατηρεῖται χαρακτηριστικὰ ὁ T. Prager, «Der Lohnkampf als Triebfeder der gesellschaftlichen Dynamik», εἰς: P. v. Oertzen (Hg), *Festschrift für Otto Brenner zum 60. Geburtstag*, 1967, σελ. 215.

2. Βλβλ. βασικά, K. Marx, *Kapital* I, σελ. 129 ἐπ.

παραγωγικών μέσων και β) συγκέντρωση στο χῶρο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων σάν περιουσία καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς ὀψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, δηλαδὴ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅπου βέβαια ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἰδιοκτησία καὶ στὴν ἐξουσία διάθεσης στὶς σύγχρονες συνθήκες δημιουργίας καὶ γιγάντωσης ἐπιχειρήσεων-κολοσσῶν στὴ μορφὴ κεφαλαιουχικῶν ἐταιρειῶν ἐγινε πλὴ πολὺπλοκή.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συγκέντρωσης καὶ συγκεντροποίησης στὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῶν μισθωτῶν εἶναι ἐκτεταμένες καὶ βαθεῖς. Ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμὸς συγκέντρωσης ἐξουσίας διάθεσης * τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σὲ ὁλοένα μικρότερο ἀριθμὸ ὑπερεπιχειρήσεων δὲν καθορίζει μόνον τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς στὴν ἐκμετάλλευση τῆς οἰκονομικῆς δομῆς καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης καὶ τῆς οἰκονομίας, ἀλλ' ἐπιδρᾷ ἀποφασιστικὰ σὲ ὅλη τὴν κοινωνία.¹ Τομεῖς-κλειδιά τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως ἡ χημεία, τὰ αὐτοκίνητα, τὸ πετρέλαιο, ὁ χάλυβας, ὁ ἠλεκτρισμὸς, κτλ., ἔχουν ὑποστεί τὴ λαίλαπα τῆς μονοπωλοποίησης ἢ ὀλιγοπωλοποίησης. Οἱ σαρωτικὲς αὐτὲς ἐξελίξεις ξεπερνοῦν τὰ ἔθνη καὶ ὅρια καὶ κατακλύζουν τὴ διεθνή κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία, ἀποκορυφωμένες στὴν ὑπ' ἀριθ. 1 μάστιγα καὶ ἀπειλὴ τῆς ἀνθρωπότητας: τὶς πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες-μυμιοῦ. Ἐτεῖ κανεὶς δὲν μπορεῖ σήμερα νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι λειτουργοῦν κανονικά—ἀν δὲν ἔχουν ἐντελῶς ἀποδυναμωθεῖ σὲ ὁρισμένους τομεῖς τῆς παραγωγῆς—οἱ περιφονοῦν μηχανισμοὶ τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἀνταγωνισμού.² Οἱ ἐκδηλῆς τάσεις καὶ ἡ ὅλη συμπτωματολογία τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἐξέλιξης δὲν ἀφήνουν περιθώρια πρόβλεψης μιᾶς κᾶμψης ἢ ἀναχίτης τῆς καλπάζουσας αὐτῆς διαδικασίας συσσώρευσης, συγκέντρωσης καὶ ὀλιγοπωλοποίησης.³

Ἐνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ σύγχρονου τρόπου κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις-γίγαντες ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν παθητι-

κὸ ρόλο τῆς ἀπλῆς ἀντίδρασης στὶς ἐπιταγὲς τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς. Πολὺ περισσότερον εἶναι ἡδὴ σὲ θέση νὰ χειραγωγῶν καὶ νὰ κατευθύνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀγορὰ μὲ γνῶμονα βέβαια τὸ οἰκονομικὸ τους συμφέρον. Ἐτεῖ καταρρέει ἕνας ἀκόμη σπουδαῖος μῦθος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας: ἡ κυριαρχικὴ δύναμη τῶν καταναλωτῶν.⁴

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾶμε κανεὶς πὼς οἱ ἐξελικτικὲς αὐτὲς τάσεις δὲν ἀπορρέουν ἀπὸ μιὰ «φύση τοῦ πράγματος»,⁵ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ κίνηση καὶ τὶς κοινωνικὲς δομὲς, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐκείνη, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ δοσμένη καὶ ἱστορικὰ συγκεκριμένη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ ἐκφράζεται στὶς μορφὲς κοινωνικῆς τῆς θεσμοποίησης. Ἐτεῖ παραμένει ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ ἀπαρασάλευτὴ βάση τῶν συσσωρευσιακῶν δυνάμεων καὶ συνεπῶς τοῦ παράγοντα τῆς ὑπερэкξίωσης στὶς ἐργασιακὲς σχέσεις.

Ἡ θεσμοποίηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ἡ διαρκὴς ἀναπαραγωγὴ τοῦ ὄχι μόνο στὴν κοινωνία ἀλλὰ στὴ συνείδηση τῶν μελῶν τῆς μετὰ τὴ συνδρομὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐνδοπροβόλης (Introjektion) καὶ τῆς ἐσωτερικεύσεως (Internalisation),⁶ ἔχει ὀδηγήσει στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου «κοινωνικῆς ἔθους», μιᾶς νέας «κοινωνικῆς ἀξίας»: τῆς ἀξίας τῆς ἀποδοτικότητας.⁷ Ἡ «ἀξία» αὕτη δὲν καθορίζεται ποιοτικά ἀπεναντίας παραμένει στὸ ἀφηρημένο ἐπίπεδο τοῦ ἀπλῶς ποσοτικοῦ κερδοσκοπικοῦ ὑπολογισμοῦ γιὰ τὸ χρήμα. Τὸ σημαντικότερο ἐδῶ εἶναι ὅμως ἡ λειτουργία τῆς σάν δικαιολογητικῆς ἰδεολογίας τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, ἀφοῦ ἡ συμμετοχὴ στὸ κοινωνικὸ προϊόν—εἰσόδημα καὶ περιουσία—θεωρεῖται σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς ἀπόδοσης, παρ' ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς πραγματικῆς κοινωνικοποίησης τῶν πλείστων ἐργασιακῶν πραγματοποιήσεων μέσῳ καταμερισμοῦ καὶ συνεργασίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀντικειμενικὸς προσδιορισμὸς τῆς «ἀτομικῆς ἀπόδοσης». Πρόκειται μὲ ἄλλα λόγια γιὰ ἕνα νέο ἰδεολογικὸ μανδύα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ποὺ τῆς δίνει τὴ μορφὴ τῆς λεγόμενης «κοινωνίας τῆς ἀποδοτικότητας» (Leistungsgesellschaft). Ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι οἱ ἐγγενεῖς μηχανισμοὶ τῆς ἰδεολογικοποιητικῆς αὐτῆς διαδικασίας ὀδηγοῦν στὴν αὐτονητὴ καὶ αὐτομάτη

1. Ὁ Kriele (*Einführung in die Staatslehre*, 1975, σελ. 207) διακρίνει τὶς ἀκόλουθες βασικὲς ἐκφάνσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομικῆς δύναμης: α) Χειραγῶνση τῆς ἀγορᾶς, β) ἐξουσιασμὸς τῶν μισθωτῶν καὶ γ) ἀνεξέλεγκτὴ πολιτικὴ ἐπείρση. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετὰ, ὅπου παρατ., σελ. 742.

2. Πρόκειται γιὰ ἕνα ὠληθινὸ «ἐκμυαλισμὸ τῆς ἀγοραστικῆς οἰκονομίας». Ἐτεῖ χαρακτηριστικὰ Kriele, ὅπου παρατ., σελ. 205 ἐπ. Πρβλ. Denninger, ὅπου παρατ., σελ. 144.

3. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὕτη εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐνὸς τοῦ 1954 περίπου τὸ ἕνα τρίτο τῶν πωλήσεων στὴ Βιομηχανία τῆς Δ. Γερμανίας (33,6%) ἐπιτεύχθηκε ἀπὸ τὶς 100 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, ἥδη τὸ 1960 ἦσαν σὲ θέσι οἱ 50 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις νὰ πωτίζουν τὸ ἴδιο ποσοστὸ πωλήσεων. Τὸ 1967 ἐπέτυχαν οἱ ἴδιες ἐπιχειρήσεις νὰ τὸ ἀυξήσουν σὲ 42,2%. Βλ. γι' αὐτὸ H. Arndt, *Recht, Macht und Wirtschaft*, 1968, σελ. 82 ἐπ. J. Hufschmidt, *Die Politik des Kapitals*, 1969, σελ. 44, *Statistisches Handbuch für die BRD*, 1971, σελ. 198.

4. Πρβλ. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, 1969, σελ. 147 ἐπ.

5. Γιὰ τὴ «φύση τοῦ πράγματος» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, βλ. Τραυλὸ-Τζανετὰ, *Νέο Δίκαιο*, 1975, σελ. 89 ἐπ.

6. Γιὰ τοὺς μηχανισμοὺς αὐτοὺς, βλ. βασικὰ H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 1970, σελ. 30 ἐπ., 76. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανετὰ, «Αἱ ἠλεκτρονικαὶ πληροφῶραι ὡς μέσον ἐπικοινωνίας εἰς τὸ δίκαιον», *EEN*, 1971 (ἀνὰτ.), σελ. 4.

7. Βλ. ἰδιαίτερα C. Offe, *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit*, 1970.

«ἀποδοχή» τῆς ἀπὸ ἑνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν μελῶν ἀπὸ τῶν κοινωνιῶν.¹

Πέρα, τέλος, ἀπὸ τὴν παραπάνω «κοινωνικοπολιτιστικὴς» βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς μὲ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς, λόγω τῆς συγκέντρωσης οἰκονομικῆς δυνάμεις, ἀποδεικνύεται ὁ σχεδιασμὸς στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας ὄχι μόνον πραγματοποιήσιμος, ἀλλὰ, μὲ διατήρηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων στὴ διαδικασία ἀξιοποίησης, ἀδήριτη ἀναγκαιότητα. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἀποτελεῖ τὴ λυδία λίθο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν στὴν ἐκμετάλλευση, τοῦ ἐκμηχανισμοῦ τῶν ἐργατικῶν θέσεων καὶ τῶν μεταβολῶν στὴ δομὴ τους σὰν κοινωνικῶν διαδικασιῶν.

II. Τεχνικὴ, ἐπιστῆμη καὶ βιομηχανικὴ ἐργασία

Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν σύγχρονων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν δυτικοῦ τύπου συνίσταται στὴν αὐξανόμενη τάση τῶν δομῶν ὅλων τῶν βαθμίδων τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας γιὰ ἐκλογίκευση, λειτουργοποίηση καὶ γραφειοκρατικοποίηση.² Οἱ τάσεις αὐτὲς ἐκφράζουν τὴν ἐξισορροπητικὴ, νομοτελειακὰ ἀναπότρεπτη, ἀντίδραση τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος στὴν αὐξανόμενη διαφοροποίηση, πολυπλοκότητα καὶ πολλαπλότητα τῶν καταστάσεων, γεγονότων, ἀπαιτήσεων καὶ ἀναγκῶν, ποὺ προκάλεσε ἡ «τεχνικὴ ἐπανάσταση».³ Ἡ ἐκλογίκευση αὐτὴ τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀποτελεῖ ἔτσι πρωταρχικὰ ἐκλογίκευση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Στὸ ὑπόβαθρο τῆς ἄρχῃς τῆς υπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς συνεχοῦς συσσωρεύσεως στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, θεμελιώνονται καὶ ἀναπτύσσονται οἱ προϋποθέσεις, ποὺ ἀπαιτοῦν ὁλοένα καὶ περισσότερη συστηματικότητα στὴ χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀποθεματικὸ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις δὲν εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ ὅτι ἐπίσης ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιών ἀπὸ πλεονάζουσας πωλήσεων, ποὺ ἡ ἐπεξεργασία τους γίνεται στὴν παραγωγή, γίνεται ὁλοένα καὶ πὺλ δόσκολη ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ μεταβολὴ τῶν ὁρῶν ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ ἀδυσώπητος ἀγῶνας διατήρησης τῆς ἀνταγωνιστικότητος, ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ἐκλογίκευση τῆς παραγωγῆς καὶ ἔτσι στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ τεχνολογία χρησιμοποιοῦνται ἅμεσα σὰν βασικὸ ὄργανο ἐξυπρέτησης

τῶν συμφερόντων τοῦ δοσμένου πλέγματος παραγωγικῶν δυνάμεων-παραγωγικῶν σχέσεων. Ἔτσι ἡ ἀδιάκοπη τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη εἰκονίζει «ἕνα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς—οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες μετατρέπονται σ' ἕνα οὐσιαστικὸ μέσο τῆς πραγματοποίησης τῶν υπεραξιοποιητικῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου».⁴ Διπλὴ εἶναι ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης: α) σὰν γνώσης διαδικασιῶν καὶ νομοτελειῶν τῆς φύσης, συστηματικὰ θεμελιωμένων ποὺ μεταφράζεται βασικὰ σὲ μηχανικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ β) σὰν ὀργανωτικῆς γνώσης, δηλαδὴ σὰν διαρκῶς ἀναπτυσσόμενης ἐπιστημονικοποίησης τῆς λειτουργίας τῆς διεύθυνσης. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς «τεχνικῆς πραγμάτωσης» στὴν παραγωγικὴ διαδικασία πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ κυριαρχία τῆς «νεκρῆς», ἐνσωματωμένης στὴν παραγωγικὴ μηχανή, ἐργασίας ἐπάνω στὴ «ζωντανή», δηλαδὴ στὸν ἐργάτη, ποὺ λειτουργεῖ οὐσιαστικὰ σὰν ἄβουλο καὶ παθητικὸ ἐξάρτημα.⁵ Τὸ πλέγμα αὐτὸ τῶν ἐξοσιαστικῶν μηχανισμῶν καὶ ἐξαρτήσεων, ποὺ περιβάλλει τὸ μισθωτὴ στὴν ἀποδέσμευση τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεις, παρουσιάζεται σὰν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Σχετικὰ ἄλλωστε μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὕψος τῆς ὀργανωτικῆς γνώσης ὅθι μὲ πορὸς νὰ τοῖς τοῖς τὰ ἐξῆς: «σὰν ἀντικειμενοποιημένη δὲν γίνεται ταυτόχρονα πραγματικὰ ἀντιληπτὴ ὅπως ἡ μηχανή, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἐπίσης—γιατὶ τὸ φυσικὸ γεγονός, ποὺ θέλει νὰ μετασχηματισε σὲ παραγωγικὴ τεχνικὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωντανὴ ἐργατικὴ δύναμη—σὰν ἀδιάκοπη πειθάρχησις ὑποκειμενικὰ στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐργαζόμενου· μόνον τὴ νομοποιητικὴ τοῦ πειθαρχησιακοῦ τῆς καταναγκασμοῦ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν μηχανῶν. Σὲ (ἕνα) συγκρότημα μ' αὐτὲς παρουσιάζεται σὰν τεχνικὸς ἀντικειμενικὸς καταναγκασμὸς, ἂν καὶ ἀποτελεῖ μόνον ἅμεσα ἀντικειμενοποιημένη κυριαρχία, ταυτόσημη μὲ τὸ ἴδιο τὸ κυριαρχικὸ συμφέρον».⁶

Ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ τεχνολογία, τόσο ἐνσωματωμένες στὰ παραγωγικὰ μέσα, ὅσο καὶ στὴ μορφὴ ὀργάνωσης τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, μεταβλήθηκαν ἔτσι σὲ παραγωγικὴ δύναμη καὶ μάλιστα τὴν πρώτη.⁷ Σκοπὸς τῆς ἐργαλειοποίησός τους στὴν παραγωγή εἶναι πάντα ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητος τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὴν υπεραξίωση τοῦ ἰδιωτικοῦ κε-

1. C. Offe, ὅπου παραπ., σελ. 8 ἑπ.

2. Τραυλὸς-Τζανετᾶτος, «Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση», σελ. 7 ἑπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἑπ. καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

3. Travlos-Tzanetos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17. Burghardt, *Betriebssoziologie*, σελ. 56 ἑπ.

4. H. Kern - M. Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, 1970, σελ. 23.

5. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, 2. Auf. 1974 (Berlin-Ost).

6. H.-D. Bahr, *Kritik der politischen Technologie*, 1970, σελ. 69.

7. Ἔτσι ὁρθεῖ ἡδὴ K. Marx, *Grundrisse*, σελ. 594. Ἰπρβλ. ἐπίσης Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, 1968, σελ. 79 ἑπ.

φαλαίου και τη διατήρηση της συσώρευσης, μεταβάλλεται ή τεχνολογία σε τέτοιο βαθμό, ώστε σήμερα να μιλάμε για «τεχνολογική επανάσταση».¹

Η κινητοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας σε όφελος των δοσμένων παραγωγικών σχέσεων εμφανίζει ένα άμφιστομο χαρακτήρα: αποδεσμεύει και προάγει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ ταυτόχρονα τις δεσμεύει και τις αναχαιτίζει.² Αυτό σημαίνει αναλυτικότερα ότι παρατηρείται ένα διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στην πραγματικότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που είναι παγιδευμένες στις δοσμένες παραγωγικές σχέσεις, τις οποίες διατηρούν, ενισχύουν και αναπαράγουν, και στην αναπτυξιακή δυνατότητα σε όφελος του συνόλου της κοινωνίας, πράγμα που θα σήμαινε δημιουργία παραγωγικών σχέσεων με κύρια χαρακτηριστικά το συλλογικό συμφέρον, τη συλλογική ιδιοκτησία, διάθεση και ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων, των κοινωνικό αποκεντρωμένο δημοκρατικό σχεδιασμό και τη δυνατή αυτονομία, αυτοδιαχείριση και αυτοπραγμάτωση σ' όλους τους τομείς του κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για την αντικειμενικά πραγματοποιήσιμη συγκεκριμένη οπτοπία της υπέρβασης των δοσμένων άλλοτριωμένων παραγωγικών σχέσεων και της απαλλαγής των παραγωγικών δυνάμεων από τα φαιλιδεντικά, άλογα, αυτοκαταστροφικά στοιχεία. Μόνο στα πλαίσια μιας τέτοιας «ουμανιστικής εκλογίκευσης», που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, θάταν δυνατή η πλήρης, καθολική και προσανατολισμένη στο πραγματικό συμφέρον και στις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πράγμα που η γιγαντιαία πρόοδος της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας δπωσδήποτε επιτρέπει.³ Οί προϋποθέσεις λοιπόν ανάπτυξης της τεχνικής προόδου στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, δηλαδή η εξάρτησή της από την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της διατήρησης της ανταγωνιστικότητας, συγκεκριμενοποιούνται, όπως είναι γνωστό, στην εκμετάλλευση. Σύμφωνα άλλωστε με τις παραπάνω παρατηρήσεις, κίνητρο και στόχος της αξιοποίησης της τεχνικής προόδου δεν είναι η υπέρβαση των άλλοτριωμένων παραγωγικών διαδικασιών ούτε η χειραφέτηση της εργασίας. Κάτω από την πίεση της άρχξης της υπεραξίωσης εμφανίζονται οί εργασιακές και βιοτικές γενικά συνθήκες των ανθρώπων απλά και μόνο σάν

«απαρπυδόν» της αποτελεσματικοποίησης της βιομηχανικής παραγωγής.⁴

Βασικό συμπέρασμα από τις σκέψεις αυτές είναι, ότι οί τεχνικοοργανωτικές και λειτουργικές μεταβολές στην εκμετάλλευση δεν πηγάζουν από τυχόν ένδοφυνείς εξελικτικές νομοτέλειες της τεχνοδομής τους, αλλά καθορίζονται στην ιδιαίτερη κοινωνική τους διάσταση από την άρχξη της οικονομικής αποδοτικότητας. Για την κοινωνιολογική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της εργασιακής κατάστασης, καθώς και της «τυπικής» και «άτυπης» οργάνωσης,⁵ αυτό σημαίνει ότι η τεχνική και οί μεταλλαγές της δεν θά πρέπει νά θεωρηθούν σάν «έξωγενή μεγέθη».⁶

III. 'Ατομική ιδιοκτησία, μέσα παραγωγής και ακυριαρχία των managers»

Όπως διαπιστώθηκε πιο πάνω, κανείς δεν μπορεί νά άμφισβητήσει στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που συντελέστηκε με την επιστράτευση και αξιοποίηση της επιστήμης και τεχνολογίας, την αναγκαιότητα καταμερισμού λειτουργοποίησης, αντικειμενοποίησης, με ένα λόγο εκλογίκευσης των εργασιακών και παραγωγικών διαδικασιών. 'Αναπόδραστη συνέπεια ύπηρεζε ή διαφοροποίηση και ή ποιοτικοποίηση των διαφόρων λειτουργιών και θέσεων σ' όλα τα επίπεδα της παραγωγής. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες τέθηκε σε κίνηση μι ά διαδικασία άνεξαρτητοποίησης αλλά και βαθειάς άναδιόργανωσης της διεύθυνσης και του συντονισμού των εργασιακών διαδικασιών. Οί μεταλλακτικές αυτές διαδικασίες πρέπει νά ιδωθούν από την όπτική γωνία της αξιανόμενης συσώρευσης, της άρχξης της υπεραξίωσης του κεφαλαίου, της μονοπωλιοποίησης ή όλιγοπωλιοποίησης του άνταγωνισμού και της άγορας και της άντίστοιχης δημιουργίας γιγαντιαίων επχειρήσεων, που έπενεργούν καθοριστικά στο όλο οικονομικό σύστημα του ύστερου κεφαλαιοκρατισμού. Νομοτελιακή συνέπεια των βαθιών αυτών αλλαγών του συστήματος ύληξε ό διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και έξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων. Τη νομική μορφή αυτής της «ιδάσπασης» αποτελούν οί κεφαλαιουχικές εταιρείες (ΕΠΕ, ΑΕ), στην άνάπτυξη των όποιων άλλωστε πολύ ώθησε και ή

4. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 185.

5. Για τη διάκριση αυτή, βλ. άντι όλων Burisch, *Industrie- und Betriebssoziologie*, σελ. 83 έπ. και 98 έπ.

6. «Έξωγενής» σημαίνει έδώ μι αυτόνομη κοινωνικοοικονομική αναπτυξιακή άρχξη, άνεξάρτητη από την κοινωνική χειραγώγηση ιδιαιτέρων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων. Για την άρχξη αυτή του «τεχνολογικού ντετερμινισμού», βλ. έπίσης H. Herkommer, *Vom Elend der Industriesozologie*, σελ. 71 έπ. F. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeit*, 1971, ιδιαιτ. παρ. I και II.

1. Πρβλ. J. K. Kalbraith, *Die moderne Industriegesellschaft*, 1970, σελ. 18 έπ.

2. Πρβλ. T. Adorno ειλ: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, σελ. 19 και 22 έπ. F. Pollock, *Automation*, σελ. 293 έπ. Richta, ειλ: *Richta-Report*, σελ. 235 έπ. Τραυλό-Τζανετάτο, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδιο, *Νέο Δίκαιο*, 1975, σελ. 7.

3. Τραυλό-Τζανετάτο, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδιο, *Τό Σύνταγμα*, 1975, σελ. 729 έπ.

ἀνάγκη χρηματοδότησης τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Τοὺς νέους φορεῖς-θέσεις στὴν κορυφή τῆς ἱεραρχικῆς πυραμίδας τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ μηχανισμοὶ διεύθυνσης καὶ συντονισμοῦ τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ἐπ'ἀνδρῶσαν οἱ ἐπιτελικοὶ - ὀργανωτικοί, διοικητικοί - ἐλεγκτικοὶ ἐγκέφαλοι, οἱ τεχνοκράτες - διαχειριστές, οἱ περίφημοι ἐπαγγελματίες managers.¹ Ἔτσι ἐκφράζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἰδιοκτητῶν-ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ τοὺς μὴ ἰδιοκτῆτες ἐπιχειρηματίες-managers τὴ δημιουργικὴ-ἐξισορροπητικὴ ἀντίδραση τοῦ συστήματος στὴν πρόκληση τῆς δοσμένης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἀνάγκης ἐκλογίκευσης τῆς παραγωγῆς.

Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς στὴ δομὴ, ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐπέφεραν ἐπίσης μεταβολὴ στὸν ἀξιολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς διέυθυνσης ἐργασίας, ποὺ δὲν ἀσκεῖται πιά ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες. Μὲ τὴν ἐπαγγελματικοποίηση τῶν managers ποὺ διέπεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀπόδοσης καὶ ἐπίδοσης,² ἐπέρχεται μιὰ βαθμιαία ἀντικατάσταση τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης στὴ σχέση προϊτῶν-ὑφιστάμενου ἀπὸ ἕνα τεχνικο-αντικειμενικὸ θεμελιωμένο ἐξουσιασμό. Ἡ ἐξουσιαστικὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέσα στὴν ἐκμετάλλευση παίρνει ἔτσι τὴ μορφή «τεχνικῶν-ἀντικειμενικῶν καταναγκασμῶν» ἢ «ὀργανωτικο-λειτουργικῶν ἀναγκασμῶν». Ἡ δημιουργομένη λοιπὸν ἐντύπωση εἶναι, πῶς ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὶς νέες συνθήκες «κυριαρχίας τῶν managers», ἀπωθεῖ βαθμιαία, χάνει καὶ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐνεργὰ - ἐξουσιαστικά του στοιχεῖα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὁδηγεῖ ἀνεπάρκεια στὴν τοποθέτηση καὶ θεώρηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση σ' ἄλλῃ βάση. Χαρακτηριστικὲς εἶναι στὴν προκείμενη περίπτωση οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ralf Dahrendorf, ὅτι «ἐπιστημονικὴ ἡγεσία τῆς ἐκμετάλλευσης, κλίμα ἐκμετάλλευσης, ἀνθρώπινες σχέσεις στὴν ἐκμετάλλευση, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἔννοιες, ποὺ δὲν ἔχουν θέση στὸν κόσμον τῶν ἰδιοκτητῶν. Γιὰ πρώτη φορὰ οἱ γραφειοκράτες managers, οἱ ἄνθρωποι τῆς ὀργάνωσης ἀρχισαν νὰ ἀντικαθίστουν τὴν ἠθικὴ τοῦ κέρδους τῆς ἡγεσίας τῆς ἐκμετάλλευσης μὲ τὴν κοινωνικὴ ἠθική».³

Ἄν ὅμως οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ ἐκμεταλλευσιακὴ πραγματικότητα, θάπρεπε νὰ εἶχε συντελεστεῖ μιὰ ριζικὴ δομικὴ ἀλλαγὴ στὸν δοσμένον τρόπο παραγωγῆς, θάπρεπε μ' ἄλλα λόγια ἡ ἐργασία νὰ εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν

ὑποταγὴ τῆς στὴν ἀρχὴ τῆς ὑπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἀποκοπὴ τοῦ ὀικονομικοῦ καὶ λειτουργικο-ὀργανωτικοῦ συμπλέγματος ἐκμετάλλευσης-ἐπιχείρησης ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς του ρίζες καὶ ἡ ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸν εὐρύτερον κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ, ὁδηγεῖ ἀναπότρεπτα στὴν ἀντίληψη γιὰ κοινωνικοοικονομικὴ οὐδέτεροποίηση τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν καὶ οὐσιαστικὰ στὴν ἀναγωγή τῆς τεχνολογίας σὲ μιὰ αὐτεξούσια δύναμη, ἱκανὴ νὰ ἀποκοινωνικοποιεῖ, νὰ ἀποιδεολογικοποιεῖ, νὰ μετασχηματίζει τμήματα τῆς κοινωνικῆς ὁλότητος καὶ σὲ ἔσχατη ἀνάγκη νὰ ἐξουσιάζει τὸ ὅλο κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα.⁴ Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν τάση ἰδεολογικοποίησης καὶ ὑπερβατικοποίησης τῆς τεχνικῆς.⁵

Βέβαια δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ ἰδιοκτησίας καὶ ἐξουσίας διάθεσης τῶν παραγωγικῶν μέσων δῆλῃσε στὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ ρόλου τῆς πρώτης ἀπὸ τὸ προσκλήσιον λήψης ὀικονομικῶν ἀποφάσεων καὶ ἄσκησης ἐπιχειρησιακῆς πολιτικῆς. Στὴν πραγματικότητά ὅμως πρόκειται γιὰ συγκάλυψη τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας τοῦ ἰδιοκτῆτη τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀφοῦ ὁλόκληρος ὁ ὀικονομικὸς καὶ τεχνικοοργανωτικὸς μηχανισμὸς κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποδοτικότητας καὶ τῆς μεγιστοποίησης τοῦ ὀικονομικοῦ ὀφέλους. Στὴν ὑπηρεσία αὐτῶν τῶν πρωταρχικῶν στόχων, ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς λόγους ὑπαρξῆς καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης, βρίσκονται τόσο ἡ «τεχνολογικὴ ἐπανάσταση», ὅσο καὶ τὰ δημιουργήματά της, οἱ managers.⁶

Οἱ βαθεῖς αὐτὲς μεταβολὲς τὸν πλεγματικὸς παραγωγικὴς δυνάμεις-παραγωγικῆς σχέσεις, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν «κυριαρχία τῶν managers», στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ εἶχαν μεγάλῃ ἀπήχηση στὴν ἐπιστημονικὴ-κοινωνιολογικὴ ἐρευνα.⁷ Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς, ἰσχυρίζεται ὁ J.A. Schumpeter ὅτι μὲ τὴν ἐκτόπιση τῶν ἰδιοκτητῶν ἀπὸ τοὺς managers στὴ διέυθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων ἐξαφανίζεται τὸ κίνητρο τοῦ κέρδους καὶ τὸ standard τῆς συσσώρευσης, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν κεφαλαιοκρατικὸν τρόπο παραγωγῆς, γιὰτὶ ἡ πρόνοια γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ τοὺς ἀπογόνους του ὑπῆρξε αἰ κῶρυμα παρόρμη-

4. Πρόκειται μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὴ θεώρηση τῆς τεχνολογικῆς προόδου ὡς «ἐξωγενὸς ὀντότητας». Πρβλ. παραρ. σελ. 451, ὅπος. 6.

5. Πρβλ. Habermas, *Technik und Wissenschaft*, σελ. 48 ἐπ. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 166 ἐπ. Travlos-Tzanetos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Αἱ ἠλεκτρονικὰ πληροφῶριαι», σελ. 10 ἐπ.

6. «Τὸ ὑποστασιοποιημένο συμφέρον τῆς ἐπιχείρησης δὲν ὑπῆρξε τίποτε ἄλλο ἢ ἕνα ἡθελόμενον ἀναπτύξουν ὄργανο πεῖθάρχησης τοῦ ἰδιαίτερου συμφέροντος τῶν φορέων τῆς». Ἐτσι εὐστοχῶς Simitis, *Von der institutionalisierten zur problembezogenen Mitbestimmung*, AuR 1975, σελ. 323.

7. Βλ. κυρίως A.A. Berle-G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Propriety*, 1956. A.A. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

1. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

2. Πρβλ. γ' αὐτὸ R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, 1957, σελ. 44.

3. R. Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebes*, σελ. 25. Πρβλ. ἐπίσης K. W. Bötticher, *Unternehmer oder Manager. Grundprobleme industrielle Führerschaft*, 1963, σελ. 10 & 229.

ση και ο τυπικός άστικός τρόπος του κινήτρου του κέρδους». ¹ Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, έχουμε μία σημαντική εξασθένηση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο μέτοχος γίνεται ιδιοκτήτης κατώτερου δικαιώματος και επειδή η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δεν προσφέρει στον manager προσωπικά όφελη, αυτός δεν ενδιαφέρεται για τη διατήρησή της. Οι τάσεις αυτές υποβάλλονται και ενισχύονται από τη μονοπωλοποίηση. Το αποτέλεσμα είναι να καταστρέφει η ίδια η κεφαλαιοκρατία τα νομικά-θεσμικά της πλαίσια. ²

Ο J. Burnham, στηρίζόμενος στις προηγούμενες σκέψεις, προβάλλει ιδιαίτερα τη θέση της «έξουσίας των managers». ³ Σύμφωνα με την άποψη αυτή η μετάβαση του έλέγχου στους managers δεν οδηγεί στην κατάρρευση της οικονομίας, αλλά άπεναντίας στην αποδυνάμωση των ιδιοκτητών και στη μετατροπή των managers σε νέα κυρίαρχη τάξη. Οι περιοδικές αναπόδραστες κρίσεις του συστήματος διευκολύνουν αυτή την εξέλιξη. Μόνο οι managers σάν έμπειροι κυρίαρχοι είναι σε θέση να χαλιναγωγήσουν τις παλινδρομήσεις και κρίσεις του συστήματος, βέβαια με το αντίτιμο της κατάρρευσης των δημοκρατικών δικαιωμάτων και της μετάβασης της ιδιοκτησίας στο κυρίαρχο από αυτούς κράτος. ⁴

Οι προσδοκίες εν τούτοις για την άρση ή αποδυνάμωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος εξ αίτιας της μετάβασης της εξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων στους managers δεν έχουν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, επαληθευτεί.

Όπως διαπίστωσε ο Helge Pross σε έμπειρική του έρευνα στους χρόνους 1959-1961, στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, «οι μη κεφαλαιοκράτες-γραφειοκράτες τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΟΔΓ έγιναν οι πιο άποφασιστικοί συνήγοροι της ατομικής ιδιοκτησίας και ενός οικονομικού συστήματος απαλλαγμένου όσο το δυνατό από κρατικές παρεμβάσεις». ⁵ Σ' αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να προστεθεί, πώς η απόωση των ιδιοκτητών-επιχειρηματιών από τις μεγάλες επιχειρήσεις δεν οδήγησε σε πλαυότερη άνακατανομή της κοινωνικής παραγωγικής ιδιοκτησίας στην άφρημένη μορφή της κατοχής μετοχών. Άντίθετα η «κρίση κατανόησης» όχι μόνο εξακολούθησε να υπάρχει, αλλά παρατηρούνται και τάσεις εξυνότης της. ⁶

Άπό την άλλη μεριά δεν έγινε ή αλλαγή του αξιολογικού (δηλαδή συμφεροντολογικού) προσανατολισμού των επιχειρήσεων, όπως πίστευαν ή φοβόνταν πολλοί. Η μετάβαση της όργάνωσης και διεύθυνσης των εργασιακών παραγωγικών διαδικασιών στους managers είχε βέβαια σάν συνέπεια όργανωτικο-λειτουργικές διαφοροποιήσεις και τεχνικο-διαρθρωτικές άνακατατάξεις, δεν κατάργησε όμως την κινητήρια δύναμη της παραγωγής, το κερδοσκοπικό κίνητρο.

Όστόσο, υποστηρίζεται ή άποψη ότι στις συνθήκες γραφειοκρατικοποίησης και άντικειμενοποίησης, που κυριαρχούν στις μεγάλες επιχειρήσεις, παρατηρείται μία βαθμιαία εξασθένηση της μακροπρόθεσμης κερδοσκοπικής επίδωξης. Άντ' αυτού κερδίζει έδαφος, σάν άνταποκρινόμενη περισσότερο στην πραγματικότητα, ή αντίληψη του «άνάλωτου» ή «απόσφορου» κέρδους, του «άκανοποιητικού» αποτελέσματος. ⁷ Πέρα από τη διαπίστωση ότι με την άνάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων πηραν, τόσο η παραγωγή όσο και ή διεύθυνση, κοινωνικό χαρακτήρα, τα εξαγόμενα συμπεράσματα για βασική μεταβολή της δομής των εργασιακών σχέσεων είναι, από άποψη οικονομολογική και κοινωνιολογική, λαθεμένα.

Ενώ δηλαδή ή κοινωνική παραγωγή παρουσιάζει λειτουργικές και έμπειρικές μεταβολές, παράμειναν άμετάβλητες οι βασικές προϋποθέσεις και άρχές της. Για ύποστηρίξη αυτής της θέσης μπορούν να προβληθούν άρκετά επιχειρήματα.

Έτσι, δεν είναι άνάγκη ή τοποθέτηση manager στην κορυφή της διοικητικής-όργανωτικής έιερарχίας μίας επιχείρησης να σημαίνει και άντίστοιχη έξουσία έλέγχου. Άπό τις 110 μεγάλες επιχειρήσεις στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το 1958 μόνο 22 ύπόκεινταν στον έλεγχο των managers. ⁸

Άνεξάρτητα όμως από την άποψη του έλέγχου, άμετακίνητη παραμένει ή αξίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής για μεγιστοποίηση του οικονομικού όφέλους. Οι άνυμφίβολες αλλαγές στη λειτουργία των μηχανισμών άγοράς και άνταγωνισμού δεν έπιτρέπουν τη συγκράτηση του κέρδους στα έπίπεδα της «άνολογικότητας» ή της άκανο-

με τις άνισότητες της εισοδηματικής και περιουσιακής κατανόμης, έπίσης δεν ρώτησαν για την οικονομική δύναμη, και οι κυρίαρχες στην έκμετάλλευση έξουσιαστικές δομές έρευνήθηκαν με άνεπάρκεια». Έτσι παρατηρεί εύστοχα ο Jaeggli, *Macht und Herrschaft in der BRD*, 1969, σελ. 13.

7. Bl. Schnitt-Rink, *Über Unternehmungsziele. Bemerkungen zur neueren Kritik an der Gewinnmaximierungs-Hypothese*, εϊς: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd. 179, 1966, σελ. 418 έτ. Άπό το έπιχείρημα είχε προβάλλει ήδη ο Adam Smith. Πρβλ. Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 29 έτ. Friedrich, *Das Leitbild des Unternehmers wandelt sich*, 1969, σελ. 29 έτ.

8. Bl. Pross, όπου παραπ., σελ. 102 έτ.

1. J.A. Schumpeter, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, 1950, σελ. 259.

2. Schumpeter, όπου παραπ., σελ. 226 έτ.

3. J. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951.

4. Burnham, όπου παραπ., σελ. 8 έτ.

5. Pross, *Manager und Aktionäre in Deutschland*, 1965, σελ. 41. Πρβλ. Pross-Boetticher, *Manager des Kapitalismus*, 1971. Hartman, *Der deutsche Unternehmer: Autorität und Organisation*, 1968, σελ. 47 έτ.

6. «Έκείνοι που έπινόησαν τον μύθο μίας άταξικής μαζικής κοινωνίας δεν άσχολήθηκαν σχεδόν καθόλου έμπειρικά

ποιητικότητας», ἂν ἡ ἐπιχείρηση δὲν θέλει νὰ μειο- νεκτήσῃ ἢ νὰ υπερφαλαγγιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίζηλο. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ὅχι μόνον δὲν ἀντικαταστάθηκε ἡ ἠθικὴ τοῦ κέρδους ἀπὸ μιὰ «κοινωνικὴ ἠθικὴ», ἀλλ' ἀντίθετα ἡ πρώτη ὑποκατάστησε τὴ δευτέρη.

Ἄλλωστε, πέρα ἀπὸ τὴν κερδοσκοπικὴ κατεῦθυν- ση τοῦ συστήματος παραγωγῆς, οἱ managers ἔχουν καὶ προσωπικὸ συμφέρον στὴν ἐπίτευξιν τοῦ μεγίστου δυνατοῦ οικονομικοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐπιχειρήσεώς τους. Τὸ συμφέρον αὐτὸ μπορεῖ καλλίστα νὰ εἶναι ἄμεσο ὕλικό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸ κέρδος ἐξαρ- τῶνται ὅχι μόνον οἱ μισθοί, τὰ βραβεῖα κτλ., ἀλλὰ καὶ οἱ συντάξεις καὶ γενικά οἱ μέθοδοι συμμετοχῆς τῶν managers στὴν αὐξηση τοῦ πλούτου τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ὑπομνηστεῖ, ὅτι μεγάλο μέρος κορυφαίων managers κατέχει μετοχὲς καὶ ἔτσι ταυτί- ζεται μὲ τὸ ἄμεσο συμφέρον τοῦ ἐπιχειρηματία.¹

Σημαντικότερο φαίνεται ὁμως τὸ γεγονός, ὅτι εὐδοκίμηση καὶ προσωπικὴ ἐπιτυχία τοῦ manager βρίσκονται σὲ εὐθεία ἀναλογία μὲ τὴν εὐδοκίμηση καὶ ἐπιτυχία τῆς ἐπιχειρήσεως. «Ἡ ἐπιχείρηση ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία (καὶ) ποὺ δὲν τοὺς ἀνήκει, ἀποτελεῖ γι' αὐτοὺς ἕνα ἐργα- λεῖο πραγμάτωσος προσωπικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ στό- χων: πηλὸ εἰσόδημα, ἐπιρροή, γόητρο. Ἡ πραγμά- τωση αὐτῶν τῶν στόχων προϋποθέτει τὴ διατήρηση τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ἡ διατήρησή της, τὴν ἐπίτευξιν κέρδους.»²

Τέλος, ἡ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας δράσεως καὶ λειτουργίας τῆς «τεχνοδομῆς» στὴν ἐπιχείρηση εἶναι μακροπρόθεσμα δυνατὴ μόνον εἰς συνθήκες μεγί- στοποίησης τοῦ κέρδους. Στις μεγάλες ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀναγκαῖος ὁ προγραμματισμὸς σὲ τέτοια χρη- ματοδοτικὴ καὶ χρονικὴ ἔκταση, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ στρατηγικὴ ἀκριβὴς τῶν ἐμπειρῶν managers ἡ ἐπί- τευξιν μιᾶς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες ἐπιρροῆς καὶ ἐνὸς ὅσο τοῦ δυνατοῦ μεγά- λου καὶ ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου τῶν οικονομικῶν σημαντικῶ «περιβάλλοντος». Τὸ νὰ ἀρκεῖται μιὰ ἐπιχείρηση στὸ «ἀνάλογο» ἢ «ικανοποιητικὸ» κέρδος, ἐνῶ ἀντίζηλες ἐπιχειρήσεις ἐξακολουθοῦν νὰ πραγματοποιοῦν τὸ μέγιστο δυνατό κέρδος, ση- μαίνει ἀδυναμία ἀποκάλυψης τῶν χρηματοδοτικῶν ἀναγκῶν, πτώση τῆς ἀνταγωνιστικότητος καὶ δια- κινδύνευση τῆς ἰδίας τῆς ὑπαρξῆς της.⁴

1. Pross, ὅπου παραρ., σελ. 173. Lewellen-Huntsmann, «Managerial Pay and Corporate Performance» εἰς: *American Economic Review*, Vol. LX, 1970, σελ. 713 ἐπ.

2. Pross-Boetticher, ὅπου παραρ., σελ. 107. Πρβλ. ἐπίσης Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 174 ἐπ.

3. Πρβλ. Galbraith, ὅπου παραρ., σελ. 160 ἐπ. Schonfield, *Geplanter Kapitalismus*, 1968, σελ. 428 ἐπ. Hufschmid, *Die Politik des Kapitals*, σελ. 104 ἐπ. Bechte, *Betriebliche Her- schaftstruktur und industrielle Gesellschaft*, 1971, σελ. 14 ἐπ., 26 ἐπ. καὶ 51 ἐπ.

4. Ἡ ἐξασφάλισιν μιᾶς ὑψηλῆς ἀποχρηματοδοτικῆς ἱκα- νότητος ἀποτελεῖ μιὰ οὐσιώδη προϋπόθεσιν γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν

Ἀπὸ τὶς παραπάνω σκέψεις προκύπτει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πολυσυζητημένη «κυριαρχία τῶν managers» ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δοτὴ, σχετικὴ καὶ περιορισμένη, ἀφοῦ τόσο ἀντικειμενικὰ-νομο- τελειακὰ ὅσο καὶ ὑποκειμενικὰ-βουλυσιακὰ στρέ- φεται γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς ἀρχῆς τῆς μεγιστοποίησης τοῦ οικονομικοῦ ὀφέλους καὶ ἀντλεῖ τὴ δύναμιν τῆς ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέ- σων παραγωγῆς. Ἡ κυριαρχία τῆς κερδοσκοπικῆς ἀρχῆς δὲν σημαίνει ὥστόσο ὅτι δὲν σκοπεύονται ἢ δὲν πρέπει νὰ σκοπεύονται ἄλλοι στόχοι. Ἡ αὐθα- νόμηνη πολυπλοκότητα τῆς δομῆς καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχειρήσεως σ' ἐλεγε τὶς βαθμίδες ἀπεναντίας τὸ ἐπιβάλλει.⁵

Οἱ managers λειτουργοῦν λοιπὸν σὰν διοικητὲς ξένων παραγωγικῶν μέσων, σὰν τοποτηρητὲς τοῦ ἐπιχειρηματία-ἰδιοκτήτη, σὰν στῆριγμα καὶ ἐκ- φραστὲς τοῦ δοσμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συ- στήματος.⁶ Ἄν φορεῖς μιᾶς «νέας ἰδεολογίας», ποὺ εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο καὶ οἱ κυρίαρχες παραγω- γικὲς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ τόσο ἐπιδέξια, ὥστε νὰ συν- τηρεῖ, καλλιεργεῖ καὶ ἀναπαράγει τὸν μῦθο τῆς νέας «ἐλευθερίας κοινωνίας τῆς ἀποδοτικότητος», τῆς «ἰσοπεδωμένης κοινωνίας τῆς μέσης τάξεως» ἢ τῆς «πλουραλιστικῆς, ἀταξικῆς κοινωνίας».⁷

IV. Ἐκλογίκευσιν τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καὶ ἐργατικῆς θέσης

Κατευθυντήρια γραμμὴ τῶν δομικολειτουργικῶν μεταβολῶν μέσα στὴν ἐκμετάλλευσιν σὲ προσωπικό, κοινωνικὸ καὶ οικονομικὸ ἐπίπεδο εἶναι, ὅπως εἴπαμε,

τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν στὴ δια- δικασία συγκέντρωσος καὶ συγκεντρωποῦσος στὴν οἰκονο- μία. Πρβλ. Lenel *Ursachen der Konzentration, unter besonderer Berücksichtigung der deutscher Verhältnisse*, 1968, σελ. 279 ἐπ. Baran-Sweezy, *Monopolcapital*, 1967, σελ. 32 ἐπ.

5. Πρβλ. ἐπίσης Heinen, *Das Zielsystem der Unter- suchung*, 1966, σελ. 38 ἐπ., 59 ἐπ.

6. Pross, ὅπου παραρ., σελ. 176. Hartmann, ὅπου παραρ., σελ. 264. Nickols, *Ownership, Control, and Ideology*, 1969, σελ. 101. Lewellen-Huntsmann, ὅπου παραρ., σελ. 719.

7. «Μᾶς λένε διαρκῶς ὅτι στὴν κοινωνία μας πραγματο- ποιήθηκαν ριζικὲς ἀλλαγὲς καὶ ὅτι ὅλα εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ παλιότερα. Ἡ πραγματικότητα δὲν τὸ ἐπιβεβαιώνει. Μᾶς δείχνει διὰ τὸ πλῆθος, πάρα πολλὰ παράμειναν ὅπως παλιὰ. Δὲν παράμεινε μόνον ἡ ἐξαρτημένη θέση τοῦ μισθοῦ, ἡ μέτρια μερίδα τὸν σὺ κοινωνικὸ προϊόν, ἡ γενικὴ ὑπαρξιακὴ ἀβεβαιότητα. Παράμειναν καὶ ἀσέθησαν πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ δύναμιν καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἐπιχειρηματιῶν, τὰ γιγαντιαία κέρδη τῆς οἰκονομίας, ἡ χρηματοδότηση καὶ ἐπέκτασή τους σὲ βάρος τῶν καταναλωτῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων στρωμάτων. Μὲ μιὰ λέξη: Ἀμετάβλητη ἔμεινε ἡ ταξικὴ κοινωνία μὲ τὶς κοινωνικὲς τῆς ἀντιθέσεως καὶ ἀδικίες, μὲ τὴν πολυτέλεια καὶ τὴ δύναμιν τῶν λίγων ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ τὴ στερημένη ὑπαρξιν καὶ ἐξάρτησιν τῶν πολλῶν ἀπὸ τὴν ἄλλην. Αὐτὰ τονίζει ὁ Ἀντικογενερισμὸς συνδικαλιστῆς ἡγέτης Otto Brenner μὲ τὴν ἐκκαρία τοῦ τακτικοῦ συνέδριον τοῦ συνδικάτου μεταλλο- βιομηχανίας στὴ Νυρεμβέργη τὸ 1958 (*Protokoll des 5. ordentlichen Gewerkschaftstages der IG Metall*, Nürnberg 15-20. 9.1958, σελ. 204).

ή άρχη της αποδοτικότητας. "Η παρεχόμενη εργασία δεν αποτελεί τη συγκεκριμένη ώφέλιμη δράση του ανθρώπου για την καθυστάταξη και εκμετάλλευση της φύσης, για την "άνθρωποποίηση της φύσης και τη φυσικοποίηση του ανθρώπου",¹ που θα μπορούσε να αξιοποιήσει το δοσμένο στάδιο προχωρημένης ανάπτυξης της «επιστημονικοτεχνικής επανάστασης». Οι τεχνικές αναδιαρθρώσεις και οι οργανωτικολειτουργικές εκλογικεύσεις στην εκμετάλλευση δεν σημαίνουν λοιπόν όπωσδήποτε βελτίωση της εργασιακής κατάστασης του μισθωτού. Απεναντίας μπορούν να εμφανισθούν χειρότερες ή να παραλειφθούν δυνατές τεχνικά βελτιώσεις.² Τα βασικά εύαισθητα σημεία της εργασιακής κατάστασης του μισθωτού είναι η ασφάλεια της εργατικής θέσης, η άπαίτηση νέων ειδικών γνώσεων και προσόντων, η έκταση και ένταση της αυτονομίας της εργασιακής διαδικασίας και των όρων συνεργασίας και οι εργασιακές επιβαρύνσεις. Οι θέσεις της κοινωνιολογίας δεν εκμεταλλεύσεων, που αντιλαμβάνονται το βαθμό και ρυθμό της εκμηχάνισης σαν απλό «αεδομένο», και αποδίδουν τη μεταβολή της κατάστασης του μισθωτού μέσα στην εκμετάλλευση, στην παραγωγικοτεχνική λειτουργική λογική της εκλογικευμένης βιομηχανικής εκμετάλλευσης (θέση της «αντικειμενικής αναγκαιότητας», θέση της «έξασθάνισης του έτεροκαθορισμού και της εξάρτησης»), είναι επιστημονικά ανεπαρκείς να συλλάβουν, να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν την πραγματική θέση του μισθωτού, τα προβλήματα, τις ανάγκες, τα αίτήματα, και συνεπώς άνικανες να συλλάβουν, έπεξεργασθούν και προτείνουν ένα θεμελιωμένο, έμπεριστατωμένο σχέδιο αποτελεσματικής και πραγματικά χειραφεσιακής μακροπρόθεσμα κινητοποίησης και αυτοοργάνωσης των μισθωτών.

Ανεφορικά με τη θέση της «αντικειμενικής αναγκαιότητας», σύμφωνα με την όποία, όπως ειπώθηκε ήδη, οι εργασιακές-παραγωγικές σχέσεις δεν χαρακτηρίζονται πιά από το στοιχείο της κοινωνικοοικονομικής κυριαρχίας, αλλά από το στοιχείο του «λειτουργικοτεχνικού έξουσιασμού»,³ άρκει έδω ή ακόλουθη παρατήρηση: "Η αναμφισβήτητη λειτουργοποίηση και αντικειμενοποίηση της εξάρτησης και ή άπροσωποποίηση του καθορισμού των εργα-

σιακών διαδικασιών δεν όφείλεται σέ ριζική διαρθρωτική άλλαγή του τρόπου παραγωγής, αλλά αποτελεί άπλη άναπροσαρμογή του στή πλαίσια των δοσμένων συνθηκών ανάπτυξης των παραγωγικών δυναμέων και της τεχνολογίας.⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στη συνέχεια ή θέση «της βαθμιαίας άρσης του έτεροκαθορισμού», σύμφωνα με την όποία ή μετάβαση στο στάδιο της αυτοματοποιημένης παραγωγής όδηγεί στην έξαφάνιση του έξουσιαστικού στοιχείου από την εργασία, έπαναποιοτικοποίηση της ύφης της και κοινωνική άποκατάσταση του μισθωτού.⁵ Και ή θέση αυτή στηρίζεται βασικά στην αντίληψη της τεχνολογίας σαν φυσικής αναγκαιότητας, χωρίς να λαμβάνεται ύπ' όψη στην έρευνα ή εξάρτηση της από τις παραγωγικές σχέσεις. Από κοινωνιολογική σκοπιά ή εργασία δεν είναι άπλο τεχνικό πρόβλημα, αλλά πρωταρχικά κοινωνικό, δηλαδή μισθωτή εργασία ύποταγμένη στην υπεραξίωση του κεφαλαίου.

Έτσι μεταβάλλεται βαθμιαία και ή ίδια ή τεχνολογία σέ όργανο έξουσιασμού. "Η πραγματοποιημένη παραγωγικότητα όχι μόνο αποβάλλει τη νομιμοποιητική της βάση για έξουσιαστικές όμοες που βασικά δεν έχουν αλλάζει, αλλά πέρα άπ' αυτό κάνει δυνατή, μέσω μιάς αύξανόμενης εκμηχάνισης και εργαλίοποίησης των εργατικών θέσεων, την άμεση μετάβαση ένος σημαντικού μέρους της πειθαρχησης και του έλέγχου των μισθωτών στίς μηχανές. "Απ' αυτή την άποψη, μειώνεται ή άσκηση προσωπικού έξουσιασμού στην εκμετάλλευση και μπορεί να μετατραπεί με πολλούς τρόπους σέ «management by exception».⁶ "Η θέση της αντικειμενοποίησης των εργασιακών διαδικασιών στηρίζεται έπίσης στο γεγονός ότι το πλέγμα έντολών και έλέγχου μειώνεται έξ αίτίας των άμέσων προϊσταμένων. Έδώ πρόκειται όμως για άπλη μετατόπιση του ύποκειμενικού έπιπέδου έμπειρίας. Στην πραγματικότητα έξακολουθεί δ έξουσιασμού σαν ιδιοποίηση έξνης εργασίας και σαν έξουσία διάθεσής της. Αυτό εκδηλώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια εκεί που γίνονται τεχνικές αναδιαρθρώσεις, όπου ακόμη και ο είδικεμένος εργάτης, που κατέχει μία τεχνολογικά πλήρως αναπτυγμένη εργατική θέση, αισθάνεται σαν αντικείμενο. Με την εξέλιξη λοιπόν της τεχνολογίας δεν έχουν έξαφανιστεί τά ταξικοδιαρθρωτικά στοιχεία της κα-

1. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. I, σελ. 364.

2. Πρβλ., Bayerisches Staatsministerium für Arbeit und soziale Fürsorge (Hg), *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, 1969, σελ. 64 έπ. Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1962.

3. Έτσι Gehlen, *Die gesellschaftliche Situation in unserer Zeit* έίς: *Anthropologische Forschung*, 1961, σελ. 130, ό όποιος τονίζει, «πως μία εκμετάλλευση δεν λειτουργεί χωρίς τέτοιες κλιμακωμένες θέσεις διεύθυνσης, ή αντικειμενική αναγκαιότητα τις νομιμοποιεί και όχι ή κατονομή της ιδιοκτησίας, που σήμερα γίνεται αντίληψη σαν σύμπτωση». Πρβλ., έπίσης Schelsky, «Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation», έίς: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, 1965, σελ. 453.

4. Πρβλ. παραπ. σελ. 452.

5. Έτσι Kern-Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, σελ. 28 έπ. Kern, «Die Veränderung industrieller Arbeitsformen und des Arbeitsinhalte durch technische Neuerungen», έίς: *Atomzeitalter*, Nr. 5, 1968, σελ. 251 έπ. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeiter*, σελ. 40 έπ., 104 έπ. Schumann-Garling, *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation*, 1972, σελ. 102 έπ.

6. Πρβλ., *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 42. Lepsius, *Strukturen und Wandlungen im Industriebetrieb*, 1960, σελ. 19 και 28.

τάστασης τοῦ μισθοῦ, δηλαδή ἡ ἐξάρτησις, ὁ ὁ ἑτεροκαθορισμός, ἡ ἁλωτριώσις.¹

Ἡ ἀξιολόγησις τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῆς ὀργάνωσης ἐργασίας στήν ἐκμετάλλευσιν σέ συνθήκες κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μέχρι καί τὸ στάδιο τοῦ αὐτοματισμοῦ, πρέπει νὰ βασιστεῖ στίς δοσμένες παραγωγικὰς σχέσεις, ποῦ ἀποτελοῦν τὴ θεμελιακὴ κοινωνικὴ δομὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας, μὲ ταυτόχρονη ὁμῶς ὑπογράμμιση τῶν ἐμφανιζόμενων διαφοροποιήσεων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἐξῆς σημεῖα:

Ἡ διαδικασία αὐτοματοποίησης τῆς ἐργασίας δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα βελτίωσις τῆς κατάστασης τοῦ μισθοῦ. Κάλιστα μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει ἕνα εἶδος ἀποειδίκευσης, αὐξησὶς τῆς ἐξάρτησης καί τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ.² Ἀλλωστε μέχρι σήμερον μόνο σ' ἕνα μικρὸ μέρος ὅλης τῆς βιομηχανίας ἔχει εἰσαχθεῖ ὁ πλῆρης αὐτοματισμός. Οἱ πιθανοὶ λοιπὸν βελτιώσεις τῶν ὄρων ἐργασίας ἀφοροῦν μόνο ἕνα μικρὸ τμήμα τῶν βιομηχανικῶν ἐργασιῶν.³ Ἀλλὰ πέρα ἀπ' αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ συνυπάρχουν στὴ βιομηχανία διαφορετικὲς τεχνικοοργανωτικὲς μορφές παραγωγῆς, ἔτσι ὥστε θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀναλῇ μὲ ἀκρίβεια τίς προϋποθέσεις καί συνέπειες τῶν ἐπὶ μέρος παραγωγικῶν μορφῶν σὲ συσχετισμὸ βέβαια μεταξὺ τους. Ἡ ἀξάνομη ἐκμηχάνισις δόχηται ἐπίσης βαθμιαία στὴν ἀντικαταστασιμότητα τοῦ συγκεκριμένου μισθοῦ, καί στὴ μείωσις τῆς σημασίας τοῦ περιεχομένου τῆς ἐργασίας ἀπέναντι στὴν ἐπιβάρυνσιν τῆς καί στοὺς ἐκμεταλλευστικοὺς δρους-πλάσια.⁴

Οἱ βασικότερες συνέπειες τῶν μεταβολῶν αὐτῶν στὴν ἐκμετάλλευσιν γιὰ τὴν κατάστασιν τοῦ μισθοῦ εἶναι μία διαρκὴς ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ἀνασχηματισμοὶ τῆς δομῆς τους καί ἰδιαίτερα σωματικῆς καί ψυχικῆς ἐπιβάρυνσεις. Σὲ κάθε περίπτωση «μὴ ἀπὸ τίς κύριες προσωπικὲς συνέπειες τῶν τεχνικῶν μεταβολῶν» συνίσταται «στὴν κατάργησιν παλιν ἐργατικῶν θέσεων καί ἐπομένως στὸν ἄμεσο παροπλισμὸ (ἀποδόμηση) ἐργατικῶν δυνάμεων».⁵ Ἡ ἀναλογία μεταξὺ παραγωγικότητας καί ἀποδόσεως εἶναι εὐθετία. Καί θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι «οἱ τεχνολογικὲς ἀποδοσμεύσεις στὴ διάρκεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μετατρέπονται συχνά, μετὰ ἀπὸ μιά κάμψη, σὲ οὐσιαστικὲς

ἀπολύσεις».⁶ Ἡ συνεχὴς λοιπὸν ἀβεβαιότητα τῆς κατὰστασης τοῦ μισθοῦ ἀποτελεῖ μὴ ἀπὸ τίς πρὸ βαρεῖες ἐπιπτώσεις τῆς τεχνολογικῆς προόδου στίς δοσμένες συνθήκες παραγωγῆς.⁷ Πέρα ὁμῶς ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὁ μισθωτὸς μᾶς ἐκλογικευμένης βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης ἀντιμετωπίζει σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴν ψυχικὴν του ὑγεία.⁸

Ἀνεξάρτητα τώρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ποιοτικῶν προσόντων καί τῶν ἀπαιτήσεων, ποῦ εἶναι συνδεμένες μ' αὐτὸ, ζητήματα δημιουργοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τίς ἀναδιαιρέσεις καί ἀναμορφώσεις τῶν ἐργατικῶν θέσεων καί συνεπῶς καί τῆς δομῆς τοῦ ἐπαγέλματος. Ἡ κινητήρια δύναμις αὐτῶν τῶν μεταβολῶν, ποῦ εἶναι συνάρτησις τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ οἰκονομικὸ συμφέρον. Οἱ ἐπιπτώσεις τους ἀφοροῦν τόσο στὴ γενικὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας (μακροκοινωνιολογικὴ ἀποψη) ὅσο καί στὴ συγκεκριμένη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσιν (μικροκοινωνιολογικὴ ἀποψη). Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν τάσεων εἶναι ἡ ἄνοδος τῆς λεγόμενης «τεχνικῆς διανόησης» (technische Intelligenz) τόσο στὸ ὅλο τῆς κύριας παραγωγῆς, ὅσο καί στὰ ἄλλα ἐπίπεδα.⁹ Ἐδῶ θάπρεπε ἐπίσης νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγή «μεθόδων ἐποπτείας» τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὅπως λ.χ. τῆς ἀναλυτικῆς ἀξιολόγησίν τους, δόχηται σταδιακά σὲ αὐστηρότερο ἔλεγχον καί τῆς πνευματικῆς ἀκόμῃ ἐργασίας.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις κάθε ἄλλο παρὰ διεξοδικὴ ἀνάλυσιν τῆς πολὺπλευρῆς καί πολὺπλοκῆς ἄλλωστε σχέσης ἀνάμεσα στὴν τεχνολογία καί στὴν ἐργατικὴ θέση ἀποτελεῖσαν. Ἀπλὰ καί μόνο ἐπιδιώχθηκε, μὲ τὴν κριτικὴ ἀναφορὰ βασικῶν συναφῶν προβλημάτων, ἡ διαφώτισις τῆς δομῆς καί λειτουργίας αὐτῆς τῆς σχέσης στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐτσι, ἔγινε προσπάθεια νὰ δειχθεῖ ὁ ἐξαρτημένος, καθορισμένος ἀπὸ τὸ σύστημα παραγωγῆς, «ἔσωγενής» χαρακτήρας τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τεχνολογίας στίς βιομηχανικὰς ἐκμεταλλεύσεις καθὼς καί τῶν συνεπειῶν τῆς στίς ἐργατικὰς θέσεις.

6. Friedrichs, ὅπου παραπ., σελ. 116. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 226 ἐπ.

7. Φυσικὰ ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ δὲν ἐπηρεάζει μὲ τὴν ἴδια ἔντασι καί στὴν ἴδια ἐκτασὶ ὅλους τοὺς μισθωτοὺς. Οἱ γερνότεροι καθὼς καί ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν ἐκλογικευμένη ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσιν εἶναι περισσότερο εὐάλωτοι σ' αὐτὸ τὸν κίνδυνον. Πρβλ. *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 39 ἐπ., 914 ἐπ.

8. Καί ἐδῶ θίγονται φυσικὰ περισσότερο οἱ γερνότεροι. Βλ. *Soziale Probleme der Automation*, σελ. 922.

9. Ἡ τάσις αὐτὴ ἐκφράζεται στὴν αὐξησὶν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παλλήλων» σὲ σχέση μὲ τοὺς «ἐργάτας». Πρβλ. Deppe-Lange-Peter (Hg), *Die neue Arbeiterklasse*, 1970, σελ. 58 ἐπ., 69 ἐπ. Ἐπίσης *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 146 ἐπ.

1. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 163.

2. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 135 ἐπ.

3. Bahrdt, *Einführung*, ἐλ: Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 16.

4. Kern-Schumann, ὅπου παραπ., σελ. 188 ἐπ. Popitz-Bahrdt κ.ά., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, 1957, σελ. 286 ἐπ.

5. Friedrichs, «Technischer Fortschritt und Beschäftigung in Deutschland», ἐλ: *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, 1963, σελ. 80 ἐπ.

γ. συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ξεκινώντας από ένα κοινό τόπο της σύγχρονης κοινωνιολογίας της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, δηλαδή από την εμφανή μεταβολή της οργάνωσης και λειτουργίας των εργασιακών διαδικασιών στην εποχή ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων, επιχειρήθηκε, στα πλαίσια αυτής της μελέτης, η κριτική επανεξέταση της κοινωνικοεπιστημονικής αντίληψης για τη σχέση της βιομηχανικής εργασίας με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, που γίνεται σύμφωνα με την κρατούσα άποψη. Η βαθμιαία μετατόπιση της εξουσιαστικής σχέσης, που χαρακτηρίζει τη διάρθρωση και οργάνωση της εκμετάλλευσης σε αναφορά με τον μισθωτό, από το προσωπικό στο λειτουργικό επίπεδο, ιδιαίτερα στις μεγάλες επιχειρήσεις, νομοτελειακό αποτέλεσμα της τεχνικοεπιστημονικής εκλογίκευσης, καλλιέργει το έδαφος και ενισχύει την τάση της μεμονωμένης και αποκομμένης από τον κοινωνικοοικονομικό της περίγυρο θεώρησης της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και εργασιακής διαδικασίας. Η διάσπαση της πατροπαράδοτης ενότητας ανάμεσα στην άτομική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και στην εξουσία διάθεσής τους ιδιαίτερα σάν μορφής λήψης οικονομικών αποφάσεων, που πραγματοποιείται με την «επανάσταση των managers», θεωρείται από την άποψη αυτή σάν πανηγυρική επιβεβαίωση της βαθειάς μεταβολής της δομής και λειτουργίας της βιομηχανικής εργασίας. Χαρακτηρισμοί, όπως, «άντικειμενική αναγκαιότητα», «τεχνικός ντετερμινισμός» και «λειτουργική εκμεταλλευσιακή λογική», αποδίδουν με διαφορετικό τρόπο ένα και το αυτό πράγμα: τη θεώρηση της βιομηχανικής εκμετάλλευσης σάν αυτόνομο, αυτότελο και αυτορρυθμιζόμενο «κοινωνικό συστήματος δράσης», την πραγμάτευση δηλαδή της βιομηχανικής εργασίας σάν οδότερης, άσυσχετης με τον δοσμένο τρόπο παραγωγής, «τεχνικής πραγμάτωσης», και την έρμηνεία της τεχνολογικής πρόοδου σάν κοινωνικά εξωγενούς αυτοδημιούργητου και αυτόβουι μεγέθους (ιδεολογικοποίηση της τεχνολογίας). Οί θέσεις έν τούτοις αυτές ούτε δίνουν απάντηση για τή κίνητρα και τούς στόχους της τεχνικοοργανωτικής εξέλιξης της βιομηχανικής παραγωγής, άλλ' ούτε προσφέρουν θεμελιωμένες αιτιολογίες για τή μεταβολή της μορφής και τού περιεχομένου της βιομηχανικής εργασίας. Η κοινωνιολογική έρευνα της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, των εργασιακών διαδικασιών και της τεχνολογικής εξέλιξης επιβάλλεται έτσι νά έπιστρέφει στο πλέγμα κοινωνικών συμπερνώτων και άνταγωνισμών, που διαρθρώνουν, φέρουν και κατευθύνουν τις παραγωγικές δομές και διαδικασίες. Μιά εξέλιγμένη θεωρία της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και της τεχνικής πρόοδου πρέπει συνεπώς, άν θέλει νά άνταποκριθεί στο έργο

και τήν άποστολή της, νά ξεκινήσει από τή συνειδητοποίηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ γνώσης και συμπερνώτων, από τήν άδήριτη ανάγκη άπόκτησης νομιμοποιητικής βάσης. Με άλλα λόγια πρέπει σάν διαρκής οργανωμένη, «πολιτικοποιημένη», «αυτεξούσια» και «αυτοσυνείδητη» αλλά και «αστρατευμένη» διαδικασία έρευνας και άνανέωσης: α) νά κατονομάζει συγκεκριμένα τά συμπερνώτα που υπάρχουν άνάμεσα στην τεχνικοοργανωτική διάπλωση και στις μεταλλαγμένες μορφές της άποδόσμευσης και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στη διαδικασία της παραγωγής και β) νά τά συσχετίζει με τήν άνάλυση των δομικών προϋποθέσεων και των ιστορικών μορφών της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας (υπεραξίωση τού κεφαλαίου). Η κοινωνιολογία των βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων μόνο σάν «χρήσιμη» επιστήμη, που οδηγεί σε άξιοποίησιμα άποτελέσματα για τή νομιμοποίηση των κυρίαρχων συμφερόντων ή για τήν πολιτική πραγμάτωση τρόπων έπλωσης των κοινωνικών προβλημάτων, τά όποια πηγάζουν από τις δομές της βιομηχανικής παραγωγής ή από τή μεταβολή τους, είναι σε θέση νά άποκτήσει τήν κοινωνική άναγνώριση που εξασφαλίζει τις ύλικές προϋποθέσεις της ίδιας της πράξης (οικονομικοί πόροι, θεσμική διασφάλιση, κτλ.). Άπό τήν άλλη μεριά ή κοινωνιολογική έρευνα περιορίζεται στην εξέταση θεμάτων με συγκεκριμένο περιεχόμενο, από κοινωνικά προσδιορισμένα προβλήματα τού κεφαλαιοκρατικού τρόπου βιομηχανικής παραγωγής (άντίκτυπο της τεχνικής πρόοδου, κινητοποίηση και άξιολόγηση της εργατικής δύναμης, κτλ.). Κοινωνιολογικές θέσεις, που δέν εξετάζουν κριτικά τή δέσμευσή τους από τά ύποκειμένα κοινωνικά συμπερνώτα, χάνουν τή σύνδεσή τους με τó συγκεκριμένο πρόβλημα, τόσο στο θεωρητικό, όσο και στο πρακτικό επίπεδο. Αυτό έχει σάν συνέχεια τή μετάθεση των πολιτικών και κοινωνικών δυνατοτήτων άλλαγής στη διαμόρφωση της διαδικασίας βιομηχανικής παραγωγής από τή σφαίρα της πραγματοποιησιμότητας στη σφαίρα της ύποψίας.

Μόνο λοιπόν μέσω μιάς ιστορικής άνάλυσης των κοινωνικοοικονομικών δρών και παραμέτρων της διαδικασίας έκβιομηχάνισης και διερεύνησης των ύποκειμένων δομών συμφερόντων και δυνάμεων, είναι δυνατός ό προσδιορισμός της κοινωνικής ύφής της τεχνολογικής πρόοδου—και συνεπώς της βιομηχανικής εργασίας—που άλλως είναι καταδικασμένη νά παραπαιεί άνάμεσα στη θεοποίηση και φетиχοποίηση (τεχνολογική μοιρολατρική αιτιοκρατία—τεχνολογική ύποψία) και στη δαιμονοποίηση της (ρομαντικής άντιτεχνολογικής οδμάνισμός), ύποστασιοποιώντας έτσι έναν άνύπαρκτο δυισμό μεταξύ τεχνικού και πνευματικού πολιτισμού και ύποβάλλοντας μία τεχνητή άντινομία μεταξύ μηχανής και ανθρώπου. Γιατί και οί δύο αυτές μορφές μυθοποίησης

σης, προβολὲς ἐνὸς νοθευμένου καὶ ἀκρωτηριασμένου κοινωνικοῦ εἶναι στήν κοινωνικὴ συνείδηση, δὲν ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικὴ φύση τῆς τεχνολογίας οὔτε ρίχνουν φῶς στὶς ὑπάρχουσες—ὑπολανθάνουσες ἢ περιθωριακὰ ἤδη ἐκδηλωμένες—ἐνδοφρεῖς δυνάμεις ὑπέρβασης, ἐξάνθρωπισμοῦ καὶ ἀπελευθέρωσης.¹

Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς κριτικοῦ καὶ εὐαισθητοποιημένου ἀναλογισμοῦ καὶ ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς κοινωνιολογίας τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἔχει, εὐκολονόητα ἄλλωστε, τεράστια σημασία γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, τοῦ κεφαλαιώδους προβλήματος τοῦ «ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων» καὶ τοῦ «ἐξάνθρωπισμοῦ τῆς ἐργασιακῆς τάξης» (ἐργατικὸς ἔλεγχος, συμμετοχὴ τῶν μισθωτῶν στὴ διαχείριση τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ ἐπιχειρήσεων,

αὐτοοργάνωση καὶ αὐτοδιοίκηση τῶν μισθωτῶν). Κάθε προσπάθεια συνεπῶς κατάρσεως σχεδίων, ἐπεξεργασίας μοντέλων καὶ ἀνάπτυξης τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς δράσης τῶν μισθωτῶν σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς ἐπιχείρησης στὴν κατεύθυνση αὐτῇ, πρέπει νὰ βασίζεται στὴν πραγματικὴ, ἱστορικὰ προσδιορισμένη διαλεκτικὴ σχέση βιομηχανικῆς ἐργασίας καὶ δοσμένου τρόπου βιομηχανικῆς παραγωγῆς, βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης καὶ παραγωγικῶν σχέσεων. Γιατὶ ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὕστερων κεφαλαιοκρατικῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, σὰν χώρος ἀποδέσμευσης, ἐκτύλιξης καὶ πραγμάτωσης τῆς ἐξαρτημένης, ἐτεροκαθορισμένης καὶ ἄλλοτριωμένης ἐργασίας, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀνεξάντλητο ἐργαστήρι καλλιέργειας, ἐκτροφῆς, παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καὶ διαιώνισης τῶν βασικῶν δομῶν αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Κάθε τάση ὑποτίμησης, νεφέλωσης ἢ νόθευσης αὐτῆς τῆς «βοώσης» πραγματικότητος συμβάλλει μόνο στὴν ἐπιβράδυνση, καθήλωση ἢ παλινδρόμηση τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπινότερης ἐναλλαγῆς.

1. Πρβλ. ἀνάμεσα σ' ἄλλους ἰδιαίτερα Lefebvre, ὅπου παραρ., σελ. 127 ἐπ. Γιὰ τὴν σχέσιν τῶν μυθοποιήσεων αὐτῶν μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Proudhon (*Système de contradiction économique ou philosophie de la misère*, 1923), βλ. βασικὰ Naville, *Le nouveau Leviathan I, De l'aliénation à la jouissance*, β' ἐκδ., 1970, σελ. 312 ἐπ.